

Analiza LGBTIQ tematike u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Ova publikacija je nastala uz podršku organizacije The Balkan Forum. Sadržaj ove publikacije predstavlja isključivu odgovornost autora i izdavača – NVO LGBT Forum Progres i NVO Labris – i ni na koji način ne odražava stavove The Balkan Forum-a.

Analiza LGBTIQ tematike u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Autori: **Vuk Uskoković, Mina Damnjanović**
Saradnici/e: **Milica Špajak, Stevan Milivojević, Aleksandra Gavrilović**
Urednik: **John M. Barac**

LGBT Forum Progres (Podgorica)
info@lgbtprogres.me | www.lgbtprogres.me

Izdavači: **Labris** (Beograd)
labris@labris.org.rs | www.labris.org.rs

Za izdavača: **Bojana Jokić**
Štampa: **Printfox Podgorica**
Tiraž: **150 primjeraka**

Ova publikacija je nastala uz podršku organizacije The Balkan Forum. Sadržaj ove publikacije predstavlja isključivu odgovornost autora i izdavača – NVO LGBT Forum Progres i NVO Labris – i ni na koji način ne odražava stavove The Balkan Forum-a.

Stavovi, ocjene i komentari iznijeti u ovom dokumentu ne odražavaju nužno i mišljenje izdavača. Sva prava zadržana. Ohrabruje se upotreba ovog dokumenta u informativne, obrazovne, kulturne i druge svrhe nekomercijalnog i neprofitnog karaktera.

Uskoković ♦ Damnjanović

**Analiza LGBTIQ tematike u udžbenicima na Fakultetu
političkih nauka Univerziteta Crne Gore i Fakultetu
političkih nauka Univerziteta u Beogradu**

**Podgorica
februar 2021.**

Sadržaj

O projektu.....	1
(I) Mapiranje diskriminatornog sadržaja vezano za LGBTIQ teme u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore.....	2
Uvod.....	2
Metodološki okvir istraživanja.....	2
Analiza udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore.....	5
1. Uvod u političke nauke.....	5
2. Istorija političkih teorija.....	7
3. Teorija socijalnog rada.....	9
4. Psihologija.....	11
5. Socijalna patologija.....	12
6. Etika.....	17
7. Socijalna psihologija.....	18
Zaključci i preporuke.....	20
(II) Mapiranje diskriminatornog sadržaja vezano za LGBTIQ teme u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.....	23
Uvod.....	23
Metodološki okvir istraživanja.....	26
Kreiranje uzorka.....	27
Prethodno urađeno istraživanje.....	27
Heteronormativnost.....	28
Analiza udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.....	30
1. Politički sistem Srbije.....	30
2. Savremena politička teorija.....	31
3. Socijalni rad s pojedincem.....	32
4. Sistemi socijalne sigurnosti.....	34
5. Socijalna psihologija.....	36
6. Medijska etika.....	37
7. Sociologija.....	39
8. Uvod u psihologiju.....	40
Zaključak.....	43
Preporuke.....	49

O projektu

Projekat **Filing the educational gap – LGBTIQ topics in higher-level education in Montenegro and Serbia** (*Popunjavanje obrazovne praznine – LGBTIQ teme u visokom obrazovanju u Crnoj Gori i Srbiji*) je zamišljen kao prvi korak u širem procesu sveobuhvatne reforme visokoobrazovnog sistema u Crnoj Gori i Srbiji u kontekstu ljudskih prava LGBTIQ osoba.

Polazeći od izražene potrebe za što boljim i kvalitetnijim promjenama u obrazovnom sistemu, jasno prepoznatog problema diskriminatornih i činjenično neutemeljenih udžbeničkih sadržaja, kao i retrogradnih shvatanja ljudske seksualnosti na smjerovima koji se izučavaju pri fakultetima političkih nauka u naše dvije države, otisnuli smo se u dugotrajni i mukotrpan proces reforme sistema visokog obrazovanja.

Nevladina organizacija **LGBT Forum Progres**, kao nosilac projekta, ostvarila je partnersku i projektnu saradnju sa nevladinom organizacijom **Labris** iz Beograda, koja je nacionalno i regionalno prepoznata kao važan činilac pozitivnih promjena za cjelokupnu LGBTIQ zajednicu Srbije i koja ima znatno iskustvo u oblasti poboljšanja obrazovnog sistema na svim nivoima.

Kroz ovaj projekat smo realizovali niz aktivnosti čiji je primarni cilj bio da što bolje i sveobuhvatnije pruže uvid u trenutno stanje nastavnih programa (silabusa) i udžbenika u dijelu koji se odnosi na LGBTIQ osobe, kao i da ukažemo na sve nedostatke koji u istima postoje. Pored toga, uspostavili smo korektnu saradnju sa univerzitetima i fakultetima u Crnoj Gori i Srbiji čiji su predmeti bili analizirani tokom trajanja projekta, te predvidjeli korake u daljoj saradnji.

Tim autora, kojeg su činili **Vuk Uskoković** i **Mina Damjanović**, predano i posvećeno je radio na analizama u Crnoj Gori i Srbiji i kao rezultat tog rada kreirana je ova publikacija – analiza, koju vam sa ponosom predstavljamo, a autorima se zahvaljujemo na izuzetnom radu.

Konačno, posebnu zahvalnost dugujemo organizaciji **The Balkan Forum** koja je prepoznala kvalitet i značaj ovog projekta za region Zapadnog Balkana, odnosno za unaprjeđenje ljudskih prava i položaja LGBTIQ osoba u Crnoj Gori i Srbiji, te isti finansijski podržala.

(I) Mapiranje diskriminatornog sadržaja vezano za LGBTIQ teme u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore

Vuk Uskoković

Uvod

Predmet ove analize biće sadržaj udžbenika na osnovnim studijama Fakulteta političkih nauka u Podgorici, u pogledu načina na koji tretiraju LGBTIQ tematiku. Namjera je da se na reprezentativnom uzorku udžbenika/obavezne literature (1) analizira način na koji se pominju LGBTIQ osobe, neheteronormativna seksualnost te ljudska i građanska prava LGBTIQ ljudi, (2) utvrdi postojanje diskriminatornog ili homofobnog sadržaja te (3) da se daju preporuke u pravcu primjerenijeg i inkluzivnijeg pristupa ovim temama. Analiza će naročito ukazati na istrajavanje i u savremenim kurikulumima određenih prevaziđenih i homofobnih stavova i koncepcija naslijeđenih iz jugoslovenskog socijalističkog obrazovanja. Skretanje pažnje na ovaj problem od naročitog je značaja s obzirom da se na ovoj visokoobrazovnoj ustanovi školuje stručni kadar profesionalno orijentisan na direktan rad sa ljudima na zaštiti i ostvarivanju njihovih ljudskih, socijalnih i građanskih prava. Takođe, s obzirom na sveprisutnost i istrajavanje homofobnih stavova i ideja, ova analiza pruža, premda skroman i ograničen, pogled na jedan od načina na koji se ti stavovi reprodukuju upravo unutar visokoobrazovnih ustanova.

Ova analiza sastojće se iz tri dijela. U prvom dijelu, naslovljenom Metodološki okvir istraživanja, obrazlažu se ciljevi i način izvođenja ove analize, uz poseban osvrt na kriterijume odabira predmetne literature za analizu. U drugom dijelu, naslovljenom Analiza udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore, daju se zasebno za svaki predmet osnovne informacije o predmetu na osnovu objavljenih silabusa te se analizira sadržaj obavezne literature na njima sa aspekta pomena i obrade LGBTIQ tematike, ocjenjujući takođe da li je u udžbenicima prisutan diskriminatorski i homofoban sadržaj. Treći, zaključni dio, sažima rezultate analize te daje odgovarajuće preporuke.

Metodološki okvir istraživanja

Pripadnici LGBTIQ populacije suočavaju se, kao pojedinci/pojedinke i kao naročita zajednica, sa sistematskom diskriminacijom, obespravljenošću i stigmom. Pripadnost LGBTIQ populaciji dodatno pogoršava i diskriminaciju koju pojedinci i pojedinke mogu da trpe po drugim prisutnim osnovama diskriminacije (rodnoj, rasnoj, klasnoj). LGBTIQ ljudi diskriminaciju iskušavaju kako na pravnom i institucionalnom planu, gdje ili uopšte nemaju određena ljudska i građanska prava ili imaju poteškoća u ostvarivanju drugih, tako i na širem socijalnom planu gdje su često izloženi govoru mržnje, preziru, nasilju i neprihvatanju, i u privatnoj sferi svojih domova i u javnom prostoru. Premda postoje vidljivi pomaci u ostvarivanju ljudskih i građanskih prava LGBTIQ ljudi i na naznake postepene promjene u stavovima o prihvatanju LGBTIQ ljudi, predrasude, mržnja i neprijateljski stavovi ostaju široko rasprostranjeni i duboko ukorijenjen društveni stav prema LGBTIQ ljudima u Crnoj Gori, istovremeno proizvod postojeće sistematske diskriminacije i sredstvo njene reprodukcije.

Ti negativni stavovi i prateći ih emotivni sadržaj imaju svoju specifičnu istoriju i svoj specifičan ideološki oblik. Mržnja prema LGBTIQ ljudima nije tek slijepa i iracionalna ostrašćenost prema određenoj kategoriji zasnovana samo na određenim moralnim shvatanjima, nego nosi dubok pečat zvaničnih medicinskih učenja i obrazovnih politika prošlog vijeka, koji su homoseksualnost tretirali istovremeno kao klinički poremećaj i antidruštvenu pojavu *par excellence*. To je naročito bio slučaj u SFR Jugoslaviji i drugim zemljama realnog socijalizma, u kojima je, kao i u njihovim zemljama nasljednicama, homoseksualnost predstavljana najednom kao dehumanizujuća bolest i subverzivna prijetnja društvu.¹ Homofobiju kod nas stoga ne treba posmatrati samo kao fenomen iracionalne mržnje nego i kao nešto što je sistematski proizvedeno, pravdano i reprodukovano kroz zvanične obrazovne i medicinske ustanove.² Današnji aktivizam usmjeren na suprotstavljanje diskriminaciji i mržnji putem pravnih i institucionalnih mehanizama mora da uzme u obzir paradoks da je sama homofobija kod nas supstancijalno kreacija javnog obrazovanja i zdravstva.

S obzirom na to, vrlo je zanimljivo pogledati kako se u ovom prelomnom periodu u kom se postepeno mijenjaju i institucionalni pristupi ali i stavovi ljudi po pitanju statusa LGBTIQ ljudi obrazuju stručni kadrovi iz oblasti socijalnog rada, tj. kadrovi koji će u nastupajućem periodu da budu nosioci institucionalnih odgovora u domenu zaštite ljudskih, socijalnih i građanskih prava, borbe protiv diskriminacije i obezbjeđivanja jednakosti. Ova analiza zamišljena je kao skroman i početni korak u pravcu boljeg razumijevanja načina na koji obrazovne ustanove perpetuiraju homofobiju ili mijenjaju uvriježene stavove. Kao takva, ona će analizirati sadržaje udžbenika/osnovne literature na osnovnim studijama na Fakultetu političkih nauka u Podgorici i način na koji se u njima obrađuje LGBTIQ problematika, tj. do koje mjere ti udžbenici reprodukuju prevaziđene i homofobne stavove o homoseksualnosti naslijeđene iz socijalističke Jugoslavije a do koje ih dovode u pitanje i nude nove stručne perspektive na temu. To je osnovni zadatak ove analize; u nastavku ćemo detaljnije obrazložiti izbor silabusa za analizu i metodologiju njihove obrade.

Nastavni planovi i programi analizirani ovdje osnovnostudijski su programi akademskog tipa sa finansiranjem iz budžeta. Odlučili smo se za analizu programa iz 2014. godine (umjesto novooakreditovanih programa iz 2020.) zato što su po njima već školovane generacije politikologa i socijalnih radnika. Naš prvi kriterijum pri odabiru predmeta bio je da odaberemo formativne i teorijske predmete koje oblikuju ukupni pogled na svijet i stručni profil mladih politikologa i socijalnih radnika; to su obično i predmeti koji, pokrivajući istoriju političke misli i ideja, često tretiraju LGBTIQ tematiku makar u kontekstu antičke filozofije. Veću pažnju poklonili smo programu Socijalni rad i socijalna politika kao programu za obuku budućih socijalnih radnika koji će sutra, između ostalih, raditi i sa LGBTIQ ljudima. Ovaj je program

¹ Nedavno je odbranjen doktorat hrvatskog historičara Franka Dote koji detaljno analizira javne i kaznene politike socijalističke Jugoslavije i Hrvatske kao i njihovu primjenu, te rekonstruiše istoriju i život homoseksualaca u periodu između II svjetskog rata i građanskog rata u Jugoslaviji; Franko Dote, *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945. – 1989.)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2017.

² Iako će ova analiza ukazivati na istrajavanje određenih modela razumijevanja neheteronormativna seksualnosti i određenih predrasuda prema LGBTIQ ljudima iz vremena socijalističke Jugoslavije, namjera nije da se homofobija kao takva definiše kao isključivo problem tzv. zemalja realnog socijalizma, ili da se poriče postojanje negativnih stavova i praksi protiv LGBTIQ ljudi u prethodnim režimima. Naprotiv, problem na koji se ovdje ukazuje jeste upravo modernost medicinskog i institucionalnog tretmana homoseksualnosti ne samo kao moralnog prestupa ili socijalno nepoželjnog ponašanja, nego kao zdravstvenog poremećaja. Istorija homofobije treba stoga biti čitana zajedno sa istorijom modernosti, i to je razlog zašto se u ovoj analizi ukazuje na kontekst SFR Jugoslavije, u kom su ovdášnji prostori doživjeli sveobuhvatnu ekonomsku i društvenu modernizaciju. Sama socijalistička Jugoslavija, po Dotinim nalazima, bila je blaža u sprovođenju svog kaznenog zakonodavstva protiv homoseksualnosti od ondašnjih kapitalističkih zemalja sa sličnim zakonodavstvom, ali i od drugih socijalističkih zemalja.

naročito podesan za analizu ove vrste jer je zamišljen, kako ćemo vidjeti detaljnije u narednom dijelu, istovremeno kao teorijska i praktična obuka budućih socijalnih radnika za individualni i kolektivni socijalni rad. Pošto se iz silabusa za predmete na kojima se izvodi praktična nastava ne može mnogo zaključiti u pogledu pripreme koju studenti mogu dobiti za rad sa LGBTIQ ljudima, ova analiza zadržaće se na teorijskim predmetima i obaveznim udžbenicima/literaturi propisanoj silabusom predmeta. Osim toga, u izboru predmeta za analizu na programu Socijalni rad i socijalna politika nastojali smo da balansiramo između opštih i uže stručnih predmeta. Konačno, cilj nam je bio da da izbjegnemo one predmete koje su već analizirali naši partneri na projektu iz Srbije, tj. tamo gdje se program i literatura značajno ili u potpunosti preklapaju. Visoki stepen podudaranja i jednoobraznosti politikoloških i programa iz oblasti socijalnog rada u Srbiji i Crnoj Gori posljedica je zajedničke institucionalne i intelektualne istorije političkih i društvenih disciplina kod nas, što dodatno potcrtava potrebu za razumijevanjem geneze i reprodukcije homofobnih nazora kroz obrazovne ustanove.

Stoga, za potrebe ove analize odabrali smo sljedeće predmete: A. Uvod u političke nauke; B. Istorija političkih ideja; C. Teorija socijalnog rada; D. Psihologija; E. Socijalna patologija; F. Etika; G. Socijalna psihologija. Svi su predmeti obavezni.

Naše čitanje udžbenika/obavezne literature na odabranim predmetima nastojalo je da odgovori na sljedeća pitanja: (1) da li obavezna literatura pominje LGBTIQ ljude, neheteronormativnu seksualnost ili ljudska i građanska prava LGBTIQ ljudi? (2) Kakav je kontekst toga pominjanja? Koji je istorijski i intelektualni kontekst u kom je nastao sam udžbenik? (3) Kakve ukupne ideje o LGBTIQ ljudima, njihovim pravima i neheteronormativnoj seksualnosti iskazuje ili podrazumijeva taj tretman? (4) Da li zauzima afirmativan, neutralan ili negativan stav prema LGBTIQ ljudima? (5) Da li u tom tretmanu postoji elemenata diskriminacije, homofobije ili govora mržnje? (6) Kako se može ocijeniti taj sadržaj u svjetlu proklamovanih ciljeva i ishoda učenja na predmetu i na studijskom programu? (7) Kakav je tretman dat temi feminizma, kao povezanoj i srodnoj tematici?

S obzirom na usmjerenje ove analize, bilo bi zanimljivo pogledati nastavni plan i program za neke od novih predmeta uvedenih u program iz 2020. godine koji nemaju svoju predistoriju u jugoslovenskom obrazovnom sistemu, npr. Studije roda i politika rodne ravnopravnosti, međutim, nažalost, na zvaničnoj stranici predmeta nije bilo moguće naći nikakve podatke o nastavnom planu i programu.³ Zanimljivo je takođe da u akreditovanom programu iz 2014. nema predmeta koji pokriva tematiku ljudskih prava; u programu iz 2020. naveden je predmet Ljudska prava ali, opet, nažalost, silabus je prazan.⁴

³ Silabus dat na stranici studijskog programa:

https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=12&sif_mat=1&oz_pred=10078 (pristupljeno 12. decembra 2020).

⁴ Silabus dat na stranici studijskog programa:

https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=12&sif_mat=1&oz_pred=3587 (pristupljeno 12. decembra 2020).

Analiza udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore

Fakultet političkih nauka u Podgorici, sa nekoliko akreditovanih smjerova (u 2014: Politikologija, Međunarodni odnosi, Socijalna politika i socijalni rad, Novinarstvo i Evropske studije), jedinica je Univerziteta Crne Gore. Visoko obrazovanje u Crnoj Gori regulišu Zakon o visokom obrazovanju iz 2003, te njegove izmjene i dopune iz 2010. Univerzitet je potpisnik Bolonjske deklaracije i nastava je organizovana u skladu sa Evropskim sistemom prenosa i akumulacije bodova (ECTS). Zvanična stranica univerziteta ne daje podatke za ishode učenja npr. za smjerove Politikologija ili Međunarodni odnosi, ali kao projektovani ishodi učenja na programu Socijalna politika i socijalni rad navedeno je da će student po završetku studija biti sposoban/sposobna da „razlikuje teorije i tehnike socijalnog rada; primjenjuje metodске pristupe u socijalnom radu sa pojedincem, grupom i u zajednici; poznaje etičke norme socijalnog rada i primjenjuje ih u obavljanju djelatnosti socijalnog radnika; analizira osnovne kategorije socijalne politike i povezuje ih.“⁵ Po svojoj koncepciji, dakle, ovaj studijski program usmjeren je ka obrazovanju socijalnih radnika sposobnih i za praktičan rad ali i za teorijsko i etičko promišljanje svog posla. I letimičan pogled na ostale studijske programe odaje sličnu koncepciju: od budućih politikologa, diplomata, novinara i službenika očekuje se, sa jedne strane, da imaju solidno teorijsko utemeljenje u opštim političkim predmetima te odatle da se specijalizuju za svoje naročite oblasti. U skladu sa tim, s obzirom na struku socijalnih radnika, ova analiza će se više posvetiti njihovom užestručnom profilu, dok će za ostale smjerova analizirati formativne predmete. Predmeti odabrani prema gore navedenim kriterijumima daće nam uvod kroz analizu obaveznih udžbenika u način na koji se na njima studenti upoznaju sa LGBTIQ tematikom i kakvu ideju o LGBTIQ ljudima i njihovim pravima mogu da steknu. Predmeti će biti razmatrani ponaosob, najprije uz davanje u tabeli osnovnih podataka o predmetu preuzetih iz predmetnih silabusa sa zvanične stranice univerziteta, te zatim analizom udžbeničkih pasusa u kojima se pominje LGBTIQ tematika.

1. Uvod u političke nauke

<i>Studijski program(i)</i>	OAS ⁶ politikologije, OAS socijalne politike i socijalnog rada, OAS novinarstva, OAS evropske studije
<i>Ime nastavnika</i>	Olivera Komar; Slaven Živković
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Predmet ima za cilj da osposobi studenta za razumijevanje osnovnih kategorija i odnosa političke nauke ⁷
<i>Projektovani ishod</i>	Student će nakon položenog ispita moći da: - Navede i ukratko opiše domen kojim se političke nauke bave - Imenuje i ilustruje osnovne termine iz oblasti političkih

⁵ Podaci o studijskom programu dati na zvaničnoj stranici Univerziteta Crne Gore:

<https://www.ucg.ac.me/studprog/18/3/1/2020-socijalna-politika-i-socijalni-rad-2014> (pristupljeno 12. decembra 2020).

⁶ Osnovne akademske studije

⁷ Silabusu predmeta može se pristupi preko stranice studijskog programa Politikologija:

https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=1&sif_mat=1&oz_pred=2058 (pristupljeno 12. decembra); silabus na stranici studijskog programa Socijalna politika i socijalni rad ne sadrži nikakve podatke; svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz prvog silabusa.

	nauka - Imenuje i klasifikuje najznačajnije stvaraoce iz oblasti političkih nauka
Obavezna literatura	Endriju Hejvud, <i>Politika</i> , Clio, Beograd, 2004, preveo Jovan Jovanović.

Naše izdanje ovog udžbenika, rađeno prema drugom izdanju iz 2002⁸, LGBTIQ tematiku ne obrađuje u vidu zasebnog pasusa, odjeljka ili poglavlja. Pomeni su usputni i u kontekstu rasprava o drugim političkim temama. Tako, na primjer, u odjeljku koji obrađuje multikulturalizam, Hejvud potcrtava razliku između multikulturalizma i liberalizma u tome što liberalizam insistira na ličnim pravima dok multikulturalizam daje prednost kolektivitetu:

Liberalizam je univerzalistički jer daje prvenstvo skupu središnjih vrednosti, među koje svakako spadaju sloboda i tolerancija. Drugim rečima, pruža posebno viđenje dobrog života, po kojem su lična autonomija i sloboda izbora neophodni preduslovi ljudskog samorazvoja. Liberali su zato skloni da tolerišu tolerantne, ali im je teže da prihvate ono što vide kao neliberalna i netolerantna kulturna uvjerenja i tradicije, ugovoreni brakovi, pravila oblačenja za žene ili diskriminacija homoseksualaca i lezbejki.⁹

Ovaj pomen odslikava ondašnje debate o dometima i granicama multikulturalizma te o načinu integrisanja ličnih i manjinskih prava u sklopu liberalnog društva, prije svega sa aspekta prisustva u zapadnoevropskim društvima značajnih vjerskih ili etničkih manjina sa izraženo negativnim stavovima o LGBTIQ osobama. Ovaj pasus tako LGBTIQ prava predstavlja, usputno, kao pitanje proste tolerancije (na istoj strani gdje su u odvojenom tekstu objašnjava Berlinova koncepcija „pozitivne“ i „negativne“ slobode), a i to opet sekundarno u odnosu na centralni problem mirenja građanskih i manjinskih prava, ne tretirajući eksplicitno LGBTIQ kao jedno ili drugo.

U odjeljku koji ukratko obrađuje, između ostalih ideologija, i feminizam, govoreći o radikalnom feminizmu Hejvud kaže sjedeće:

Posebnost drugog talasa prevashodno proističe iz pojave feminističke kritike koja nije ukorenjena u konvencionalnim političkim doktrinama, odnosno iz radikalnog feminizma. Radikalne feministkinje veruju da je podela među polovima politički značajna i najvažnija podela u društvu. Po njima, sva društva, nekadašnja i savremena, označava patrijarhat... ustanova u kojoj, kako je istakla Kejt Milet, 'polovinu stanovništva koju čine žene kontroliše druga polovina koju predstavljaju muškarci'. One tako ističu optrebu za seksualnom revolucijom koja bi posebno preoblikovala lični, porodični i domaći život. Zato je i karakterističan slogan radikalnog feminizma 'lično je političko'. Ipak, samo u svom krajnjem obliku radikalne feministkinje prikazuju muškarce kao neprijatelje i ističu potrebu da se žene povuku iz društva muškaraca, što se ponekad iskazuje u vidu političkog lezbijstva.¹⁰

⁸ Andrew Heywood, *Politics*, Palgrave Macmillan, 2002.

⁹ Hejvud, *Politika*, pp. 232-233.

¹⁰ Ibid., pp. 122-123.

Iz samog teksta studentu koji, po pravilu, nema predznanja o istoriji feminističke misli i aktivizma, ne može biti jasno da se pod *političkim lezbijstvom* misli na specifičan politički stav ili vid aktivizma, te je pitanje kakve asocijacije ovakva formulacija može stvoriti. Pogotovo što je sam ton ovog pasusa unekoliko paternalistički, predstavljajući taj vid feminizma kao ekstremistički oblik unutar jedne inače „neukorijenjene“ tradicije misli kakvom opisuje radikalni feminizam. Način na koji Hejvud govori o feminizmu uopšte, premda možda motivisan željom da drži što neutralniji i faktografskiji udžbenički ton, može da stvori utisak marginalnosti, efemernosti i neozbiljnosti feminizma kao pravca u političkoj teoriji i praksi. Istovremeno, međutim, obrađivanje i nabranje feminizma u nizu sa političkim ideologijama (npr. fašizmom i vjerskim fundamentalizmom), može pothraniti raširene patrijarhalne predstave o feminizmu kao „agresivnom“ pokretu koji „pretjeruje“ u svojim „neosnovanim“ zahtjevima. Kako su odnos prema prvima žena i pravima LGBTIQ ljudi tijesno povezani, način na koji se predaje feminizam od suštinske je važnosti i za LGBTIQ tematiku. U ovom konkretnom pasusu, srijećemo jedan uobičajen način da se o feminizmu i lezbijstvu govori kao o nečemu istovremeno marginalnom i prijetećem.

U dijelu koji obrađuje modernu državu, Hejvud se još jednom bavi feminizmom, tačnije feminističkom kritikom države. Ovaj odjeljak, pogotovo s obzirom na sažetost i kratkoću koja generalno karakteriše njegovo izlaganje u ovom udžbeniku prevashodno uvodničkog tipa, predstavlja uspio način da se studentima bez predznanja približe feministički pristupi razumijevanju i kritici društva, iako je i ovdje feministička teorija države data naposljetku iza ostalih teorija kao nešto što „mora da se uzme u obzir“.¹¹

Uzev sveukupno, prisustvo LGBTIQ tematike u udžbeniku ovog formativnog i kreditno vrijednog predmeta marginalno je i usputno, u vrijednosnom smislu neutralno, odražavajući debate i preokupacije početka novog milenijuma u kome je pisano izdanje prevedeno kod nas.¹² Time studenti mogu, u odsustvu odgovarajuće intervencije predmetnih nastavnika, da propuste skorije razvoje u feminističkoj i rodnoj teoriji i načine na koji su oni oblikovale fundamentalne političke debate našeg vremena. Postoji takođe bojazan da, opet bez odgovarajuće intervencije predmetnih nastavnika, autorove formulacije i način izlaganja mogu da potcijene značaj feminizma ili ohrabre predrasudene stavove o pravima žena i LGBTIQ ljudi.

2. Istorija političkih teorija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS politikologije, OAS međunarodnih odnosa, OAS socijalne politike i socijalnog rada, OAS novinarstva, OAS evropske studije
<i>Ime nastavnika</i>	Danijela Vuković-Čalasan
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Upoznavanje sa prvim oblicima sistematizacije političke misli i njihovim razvojem u političke teorije i ideologije. Razumijevanje osnovnih pojmova političkih teorija/ideologija i konteksta u kojima su nastale i

¹¹ Ibd., p. 183.

¹² Riječ *rod (gender)* upotrebljavana je isključivo u smislu muško-ženskih odnosa.

	primjenjivale se u praksi, odnosno u okviru određenih državnih i društveno-političkih uređenja ¹³
<i>Projektovani ishod</i>	Student će nakon položenog ispita moći da: - Imenuje najvažnije političke teorije i predstavi njihove karakteristike, - Kritički analizira najvažnije pojmove, - Objasni osnovne karakteristike političkih ideologija, - Prepoznaje razlike između političkih ideologija, - Primjenjuje stečeno znanje u cilju objašnjenja političke stvarnosti prvenstveno savremenih liberalno-demokratskih društava
<i>Literatura</i>	Radovan Radonjić, <i>Političke doktrine</i> , Cetinje, OBOD, 2010. (str. 30-282, 298-312, 327-343); Slaven Ravlić, <i>Političke ideologije</i> , Podgorica-Zagreb, CID-Politička kultura, 2013. (str. 3-234) ¹⁴

Obavezna literatura na ovom predmetu ne obrađuje LGBTIQ tematiku. Radonjićeva knjiga, u u poglavlju o rasizmu koje je, međutim, van opsega propisane obavezne literature, prenosi teze historičara rasizma Džorž L. Mosa o upotrebi diskursa „normalno“ i „abnormalno“ kao jednoj od osnovnih karakteristika fašizma. Radonjić navodi *verbatim* Mosov pasus o konstrukciji „pohotnog autsajdera“ koji u fašističkoj propagandi predstavlja egzistencijalnu prijetnju društvu i njegovim normama:

Kliše o pohotnom autsajderu spadao je u standardni inventar rasizma i bio je sastavni dio onog izokretanja priznatih vrijednosti, koje je navodno bilo tipično za Jevreje i crnce, pri čemu su oni samim svojim postojanjem istovremeno ugrožavali postojeće društvo i potvrđivali njegove norme. Jevrejima i crncima, kao glavnim žrtvama rasizma, kasnije su se pridružili i drugi čije se abnormalno ponašanje nalazilo s one strane društveno iznuđenih normi. Tako su duševni bolesnici, homoseksualci i kriminalci povratnici dijelili stigmatu da nijesu u stanju da obuzdaju svoje strasti - od seksualne požude pa sve do ubistvenog gnjeva. Oni koji se nijesu uklapali u priznati obrazac građanskog društva etiketirani su kao 'ukleto rasa'.¹⁵

Iako ovaj pasus problematizuje, ukazujući na njegovo rasističko porijeklo, upravo diskurs „normalnog“ i „abnormalnog“, „zdravog“ i „bolesnog“, „prirodnog i devijantnog“ koji je u samoj srži homofobije na prostorima bivše Jugoslavije, on to radi na jedan usputan način i u okviru jedne publikacije koja više ima karakter kompilacije nego autorskog rada, te koja za cilj nema teorijsku obradu ovog problema nego više ilustraciju ideoloških pozicija. Ovakav pristup, međutim, može se pokazati vrlo koristan u nastavi za objašnjavanje specifične historije naših sadašnjih predstava i ideja, te o njihovoj upotrebi u svrhe progona i diskriminacije.

U Ravlićevoj knjizi, postoji čitavo poglavlje posvećeno feminizmu kao jednoj od šest ideologija koje obrađuje, u kojoj na afirmativan i informativan način govori o historiji feminističke misli i aktivizma, o različitim oblicima feminizma i o onome što predstavlja srž feminizma, ističući

¹³ Svi podaci u tabeli preuzeti su *verbatim* iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=1&sif_mat=1&oz_pred=2058 (pristupljeno 12. januara).

¹⁴ Ovdje se, pretpostavljamo, misli na Ravlićevu knjigu *Svjetovi ideologije: uvod u političke ideologije*.

¹⁵ Radonjić, op. cit., p. 607.

inherentno emancipatorski karakter feminističke misli i ukazujući na antifeministički karakter nacističkih ženskih organizacija čiji je cilj upravo bila reprodukcija patrijarhata.¹⁶ Student stiče uvid i u sadržinu teorijskog i normativnog aparata feminizma, ali i u istoriju i razvoj njegovih pravaca i škola. Pozitivno je i to što se ovim pristupom feminizam obrađuje na ravnoj nozi sa ostalim velikim sistemima mišljenja o politici bez impliciranja marginalnosti i sekundarnosti. Posebno je važno istaći da Ravlić daje čitav, i to vrlo iscrpan i kvalitetan, odjeljak koji prikazuje istoriju feminističke misli na južnoslovenskim prostorima, naročito problematizujući negativan odnos domaćih liberalnih i socijalističkih elita prema feminizmu.¹⁷

Predmeti koji se bave istorijom političke misle i filozofije često su jedan od prvih akademskih susreta studenata političkih nauka sa LGBTIQ temama, s obzirom na njihovu nezaobilaznost u predavanju određenih djela iz antičkog „kanona političke misli“. U osnovnoj literaturi na ovom predmetu, međutim, te teme nisu obrađivane. Treba istaći kao pozitivan način na koji je obrađen feminizam.

3. Teorija socijalnog rada

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Čedo Veljić
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Osposobljavanje studenata za kompleksno sagledavanje univerzalne djelatnosti socijalnog rada i primjenu teorijsko-metodoloških znanja u okviru metodskih kompleksa socijalnog rada: sa pojedincem, grupom i socijalnog rada u lokalnoj zajednici. ¹⁸
<i>Projektovani ishod</i>	Nakon što student položi ovaj ispit, biće u mogućnosti da: - Ispravno koristi osnovne termine koji su bitni za teoriju socijalnog rada, kao i za struku socijalnog rada uopšte; - Vršiti komparacije različitih teorijskih pristupa koji su značajni za socijalni rad; - Prepoznaje doprinos sociologije i psihologije teoriji socijalnog rada; - Analizira poziciju socijalnog rada u zavisnosti od dominantnih obrazaca mišljenja u psihologiji i sociologiji; - Analizira ulogu struke socijalnog rada u društvenoj podjeli rada, a u zavisnosti od ključnih teorijskih paradigmi koje govore o funkciji socijalnog rada u društvu
<i>Obavezna literatura</i>	Malkolm Pejn (Malcolm Payne), <i>Savremena teorija socijalnog rada</i> , Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka, 2001. Dejvid Huovi (David Howe), <i>Uvod u teoriju socijalnog rada</i> , Naučno – istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN; Beograd, 1997. Milan Petričković, Udžbenik pod naslovom <i>Teorija socijalnog rada</i> , izd. Socijalna misao, Beograd, 2006.

¹⁶ Ravlić, op. cit., p. 242.

¹⁷ Ibid., pp. 254-268.

¹⁸ Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=3&sif_mat=1&oz_pred=2775 (pristupljeno 12. januara).

Teorija socijalnog rada jeste predmet osmišljen da, slično Istoriji političkih ideja, upozna studenta sa najvažnijim teorijskim modelima socijalnog rada sa pojedincima i u grupama. Slično kao i prethodna dva predmeta, i ovdje se teme LGBTIQ tematika pojavljuje incidentno i ne obrađuje se sistematski, dok se feminizam obrađuje u sklopu poglavlja o radikalnim i marksističkim pristupima socijalnom radu.

Tako u pasusu gdje se objašnjavaju ograničenja Frojdove psihoanalitičarske metode, kaže se sljedeće:

Nastala u srednjeklasnom jevrejskom Beču, ona je vrlo ograničena u svojim kulturološkim pretpostavkama, te podrazumijeva da su devijacije od ograničene, bjelačke, srednjeklasne norme abnormalna ponašanja koja treba liječiti; posljednjih godina, ovo je postalo kontroverzno zbog toga što varijacije usljed etničkih razlika mogu biti smatrane od strane psihoanalitičara kao abnormalnosti koje treba liječiti, a njihov stav prema homoseksualnosti kao nečemu što zahtijeva liječenje i što je povezano sa majčinskim odnosom smatrao se problematičnim.¹⁹

Nastao dvije decenije nakon skidanja homoseksualnosti sa liste dijagnoza Američke psihijatrijske asocijacije, ovaj britanski udžbenik samo na kratko ovdje reflektuje dvije međudecenije stručnog redefinisavanja homoseksualnosti od bolesti do prihvaćene varijacije ljudskog seksualnog ponašanja, iako, bez direktne intervencije predmetnog nastavnika, to ne bi bilo očigledno studentu iz samog pasusa. U dijelu gdje, u okviru psihodinamičkih modela, autor razmatra odnos klijent-socijalni radnik, daje se primjer uticaja koji na taj odnos mogu imati negativna i nerazriješena iskustva samog socijalnog radnika. U primjeru, socijalni radnik, koji je kao tinejdžer pretrpio seksualni napad od strane drugog muškarca, osjećao je iracionalni gnjev prema svom klijentu kome je pomagao da porodici prizna svoju dotad skrivanu homoseksualnost; u ovom slučaju, nerazriješena osjećanja socijalnog radnika uticala su na njegovu sposobnost da izgradi odnos sa klijentom, što je klijent osjetio kao hladnoću i rezervisanost.²⁰ U ovom primjeru dovodi se u pitanje sama pozicija autoriteta socijalnog radnika, čime se studenti ohrabruju na refleksiju i kritiku svoga položaja, i to upravo na primjeru gdje je, u vrijeme pisanja udžbenika, do relativno nedavno postojao konsensus o homoseksualnosti kao psihičkoj bolesti. U još jednom primjeru koji navodi iz svog iskustva, s ciljem isticanja značaja komunikacije i pravilnog interpretiranja čak i ćutnje kao odsustva komunikacije, Pejn pominje slučaj žene koja je pretrpjela šok nakon što joj je muž priznao da je homoseksualac i ostavio je zbog drugog muškarca, te zbog toga pokazivala sve kliničke simptome manije; Pejnov kolega koji nije ispitao kontekst dao je pogrešnu dijagnozu, koju je Pejn korigovao raspitavši se o pojedinostima slučaja a ne samo zadržavajući se na simptomima.²¹ Ovdje je pominjanje homoseksualnosti sasvim incidentno, i opet u kontekstu podsticanja socijalnog radnika na otvorenost, (samo)kritiku i refleksiju. U oba navedena primjera, međutim, postoji donekle bojazan da primjeri istopolnog seksualnog napada ili muškarca koji ostavlja ženu zbog drugog muškarca mogu pothraniti negativne stereotipe o LGBTIQ osobama. U dijelu koji se bavi feminističkim pristupom socijalnom radu, autor ohrabruje studenta/studentkinju da uvijek u radu sa klijentima ženama i razumijevanju njihove

¹⁹ Malcolm Payne, *Modern Social Work Theory*, Mackmillan, 1991, pp. 81-2.

²⁰ Ibid., pp. 93-94.

²¹ Ibid., pp. 161-2.

lične situacije uvijek uzmu u obzir ukupno društveno iskustvo roda, te da budu svjesni diskriminacije, ograničenja i nameta s kojima se specifično žene susrijeću u patrijarhalnom društvu; istovremeno, u svojim komentarima na feministički pristup, Pejn smatra da isključivo fokusiranje u radu na pitanje roda može da zanemari povezana pitanja siromaštva i diskriminacije po drugim osnovama (klasnoj i etničkoj), ali i šire negativne posljedice patrijarhata (npr. na same muškarce).²² Ovaj udžbenik reflektuje, kao i Hejvudov, specifične brige zapadnih liberalnih demokratija na prelazu milenijuma oko usklađivanja građanskih i manjinskih prava, pogotovo na planu položaja i prava žena, te stoga ne predstavlja najsavremenije stanje iz oblasti socijalnog rada sa LGBTIQ ljudima, niti daje posebne upute za rad sa njima.

Druga dva udžbenika ne tretiraju LGBTIQ tematiku. Pomeni u prvom udžbeniku mogu se označiti kao vrijednosno neutralni, u izvjesnom smislu i afirmativni, nudeći studentu/studentkinji drugačije paradigme odnosa sa klijentima od prevaziđene paradigme norma-devijacija, međutim uviđa se odsustvo naročito pažnje za rad sa LGBTIQ ljudima kao kategorijom koja je u našem kontekstu iznimno ranjiva i ugrožena.

4. Psihologija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Nada Purić
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Sticanje osnovnih znanja o psihologiji kao naučnoj disciplini, njenom razvoju i značaju; sticanje integrisanog znanja o ličnosti, njenoj strukturi, dinamici i razvoju; sticanje osnovnog znanja o mentalnim poremećajima, njihovoj etiologiji, karakterističnim simptomima i mogućim terapijskim postupcima ²³
<i>Projektovani ishod</i>	Po završetku ovog predmeta student: - pokazuje osnovna znanja o psihologiji kao naučnoj disciplini, njenom razvoju i značaju; - posjeduje integrisano znanje o ličnosti, njenoj strukturi, dinamici i razvoju; - pokazuje osnovno znanje o mentalnim poremećajima, njihovoj etiologiji, karakterističnim simptomima i mogućim terapijskim postupcima; - pokazuje sposobnost da koristi stručnu literaturu iz oblasti psihologije, samostalno integriše nalaze publikovanih istraživanja i korektno interpretira koristeći svoju kreativnost.
<i>Obavezna literatura</i>	Ljubomir Žiropađa, Psihologija, sva izdanja nakon prvog

Autor propisanog udžbenika, u dijelu gdje predstavlja Frojdovu teoriju psihonalize i razvoja ličnosti, prepričavajući faze psihoseksualnog razvoja djece koje, po Frojdovoj teoriji, treba da dovedu do „sposobnost[i] za heteroseksualnu ljubav, odgovorn[u] brig[u] za druge i produktivan život“, izričito osporava empirijske osnove čitave teorije, a tako implicitno i njenu

²² Ibid., pp. 217-23.

²³ Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=3&sif_mat=1&oz_pred=2775 (pristupljeno 12. januara).

heteronormativnu preskripciju.²⁴ U poglavlju koje se bavi mentalnim poremećajima, u nastojanju da kritički sagleda upravo samu koncepciju kliničkog poremećaja, autor udžbenika koristi medicinski tretman homoseksualnosti kao primjer kako kriterijumi dijagnostikovanja poremećaja ne mogu biti shvatani apsolutno:

Dijagnostikovanje psihičkog poremećaja obično zahteva visoku stručnost dijagnostičara, ali ni tada nije isključena mogućnost greške. Nema sumnje da pri donošenju odluke da li je neko ponašanje ili doživljavanje poremećeno odlučuju i kulturne i razvojne norme. Tako je, recimo, homoseksualnost sve do polovine sedamdesetih godina prošlog veka bila tretirana kao psihijatrijski poremećaj. Kasnije je ocenjivano da je jedino egodistonična homoseksualnost, tj. takva homoseksualna orijentacija protiv koje se sama homoseksualna osoba bori, koju odbacuje kao neprihvatljivu sklonost, zahteva terapiju. Danas se, međutim, u najznačajnijim psihijatrijskim klasifikacijama homoseksualnost ne svrstava u poremećaje koji zahtevaju lečenje. Takvo tretiranje je ishod promena u stavu dela savremenog društva prema ovakvoj seksualnoj orijentaciji. Uticaj razvojnih normi na klasifikovanje nekog ponašanja u grupu poremećenog može lako da se sagleda ako se dečiji napadi besa koji su praćeni verbalnom agresijom uzmu kao primer. Takvo ponašanje je normalno ako je reč o dvogodišnjem ili trogodišnjem detetu, ali se već kod četvorogodišnjeg ili starijeg deteta može smatrati indikacijom nekakvog poremećaja.²⁵

Korišćenjem primjera kulturnih i razvojnih normi Žiropađa pokušava da relativizuje apsolutno shvaćenu demarkaciju između „zdravog“ i „poremećenog“, ukazujući na međuzavisnost između profesionalne dijagnoze i društvenih vrijednosti. Na taj način, student/studentkinja stiče složenije i nijansirane razumijevanje medicinskog koncepta bolesti, što je jako bitno za naš socijalni kontekst gdje su popularne ideje o LGBTIQ ljudima i dalje dominantno određene ranijim medicinskim shvatanjima homoseksualnosti kao psihičkog poremećaja i, štoviše, unakazujuće bolesti. Istovremeno, međutim, upravo zbog izražene predrasudenosti prema LGBTIQ ljudima, ovakav način izlaganja ostavlja prostora za interpretaciju po kojoj je skidanje homoseksualnosti sa spiska psihijatrijskih poremećaja bila proizvoljna, ideološka i neutemeljena odluka, te stoga uveliko zavisi od intervencije samog predmetnog nastavnika koliko će detaljnu sliku savremenog psihijatrijskog i medicinskog tretmana homoseksualnosti student/studentkinja steći.

5. Socijalna patologija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Velimir Rakočević
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Predmet ima za cilj da osposobi studenta za razumijevanje društvenih pojava kod kojih se ispoljava

²⁴ Žiropađa, op. cit., p. 214.

²⁵ Ibid., p. 271-2.

	značajno neslaganje između prihvaćenih društvenih standarda i postojećeg društvenog stanja ²⁶
<i>Projektovani ishod</i>	Nakon što položi ovaj ispit student će biti u mogućnosti da: - Navede teorije socijalne devijantnosti i označi teorijske osnove socijalizacije ličnosti; - Razlikuje faktore socijalne devijantnosti diferencirajući unutrašnje od egzogenih faktora; - Prepozna socijalno patološku fenomenologiju; - Primjenjuje savremene oblike tretmana lica sa problemima iz oblasti bolesti zavisnosti i mentalno socijalnih devijacija; - Organizuje preventivne aktivnosti na planu sprječavanja socijalno patoloških pojava u cilju redukcije faktora rizika i povećanja faktora zaštite; - Razvija naučna istraživanja pojava socijalnih devijacija.
<i>Obavezna literatura</i>	Jakovljević. V: <i>Uvod u socijalnu patologiju</i> , Naučna knjiga Beograd, 1971; Živković, M. Đukanović, B. Radovanović M. priređivači: <i>Socijalni problemi jugoslovenskog društva</i> , Sloboda, Beograd, 1984; Špadijer-Đinđić (sic), J: <i>Socijalna patologija</i> , Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988; Milo Bošković: <i>Socijalna patologija</i> , Novi Sad 2000; Milosav Milosavljević, <i>Devijacija i društvo</i> , Beograd 2003. Izdavačka kuća Draganić

Po samom opisu predmeta, jasna je namjera kreatora silabusa da reafirmiše jasnu i strogu podjelu na „zdravo“ i „normalno“, sa jedne, te „devijantno“, „bolesno“ i „patogeno“, sa druge, upravo ono što je u predmetu Psihologija dovedeno u pitanje. U ovoj analizi zadržaćemo se na dva udžbenika koja studenti/studentkinje koriste za pripremanje kolokvijuma i ispita, Milosavljevićevom i Boškovićevom. Ovi udžbenici sadrže zapanjujuće primjere diskriminacije, homofobije i prevaziđenih medicinskih stavova da je naprosto nevjerovatno da je takva literatura prošla sve unutrašnje i spoljašnje kontrole kvaliteta. Ti udžbenici sadrže u najvulgarnijoj i najnekritičkijoj formi sve uvriježene predrasude prema LGBTIQ ljudima, zavisnicima i prostitutkama zaodjenute u jezik stručnosti, nauke i egzaktnosti.

Milosavljevićevo izlaganje u velikoj mjeri određeno je tenzijom između socijalne kontrole seksualnog ponašanja²⁷ i „rastuće liberalizacije“ koja dovodi u pitanje tu kontrolu. Ta kontrola ima za cilj da osigura „normalno zadovoljenje seksualnih potreba“, sadržaj koje za Milosavljevića predstavlja naučnu činjenicu koja kao takva zatvara sve moralne nedoumice i suđenja. To normalno zadovoljenje određuju „neki prirodni i neki ljudski zakoni“²⁸:

Prirodni zakoni pretpostavljaju na primer, da se seksualne potrebe zadovoljavaju između osoba suprotnog pola, i da su, u principu, praćeni pozitivnim emocijama, odnosno ljubavlju. Oni pretpostavljaju takođe slobodu izbora, ravnopravnost, samoodgovornost, uzajamnost i odsustvo bilo kakve

²⁶ Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa:

https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=3&sif_mat=1&oz_pred=2776 (pristupljeno 12. januara).

²⁷ Po Milosavljeviću, seksualni nagon se socijalizuje, tj. obogaćuje se kroz socijalizaciju „sadržajima i načinima zadovoljenja koji prevazilaze primarnu ulogu seksualnog nagona, a to je produženje vrste“, kako na psihološkom planu, gdje su povezane sa ljubavlju i emotivnim potrebama, tako i na socijalnom planu, gdje se ostvaruju kroz društvenu regulaciju i kontrolu. Milosavljević, op. cit., p. 195.

²⁸ Ibid., p. 197.

*prisile. Na taj način, svi oni sadržaji, vidovi i načini zadovoljavanja ovih potreba koji su u suprotnosti sa ovim principima mogu se smatrati devijantnim.*²⁹

Milosavljević tako smatra da je na ovaj način *naučno* riješio moralne i socijalne dileme, postavljajući jednu neupitnu i stručnu definiciju normalne seksualnosti, koja ne zavisi od volje vlasti ili od kulturnih specifičnosti, čak i tamo gdje su „devijacije“ uslovljene objektivnim nužnostima života (on navodi primjer poliandrije); na sličan način on rezonuje i u pogledu situacione homoseksualnosti ili „situacione“ zoofilije, kao „razumljivih“, iznuđenih devijacija. Za Milosavljevića nije upitno da stavovi o normalnosti ili abnormalnosti seksualnih odnosa zavise od socijalnih uslova ili djelovanja vlasti—to, štaviše, smatra katkad i pozitivnim, npr. kada država interveniše da obezbijedi ravnopravnost među polovima—ali generalno je, ili implicitno ili eksplicitno, kritičan prema pokušajima da se „liberalizuju“ stavovi prema „abnormalnima“ seksualnim praksama, gdje on, osim homoseksualnosti, stavlja i nekrofiliju, zoofiliju, pornografiju, voajerizam, egzibicionizam, pedofiliju, gerontofiliju (svhaćenu kao iskorištavanje starih ljudi) i prostituciju (za poglavlje o kojoj je i pripremljeno kao uvod ovo izlaganje o „normalnoj seksualnosti“). O LGBTIQ ljudima kaže sljedeće:

Lezbejstvo i pederastija, kao dva prisutna i raširena vida seksualnih devijacija nastaju po pravilu, kao posledica određenih defekta u psihičkom i socijalnom razvoju, ali u određenim slučajevima mogu biti način zadovoljenja seksualnih potreba koji je nametnut posebnim socijalnim okolnostima (zatvor, brodovi, muški i ženski internati i slični uslovi u kojima su u dužem periodu osobe istog pola upućene na zajednički život).

Već je ukazano na činjenicu prihvatanja homoseksualnih tipova odnosa u pojedinim državama ili sredinama u kojima se oni smatraju normalnim. Ovdje su u pitanju pre svega izvitoperenja seksualnih potreba u pogledu načina i vida zadovoljavanja, dok sadržaji ovih potreba ne moraju biti značajno poremećeni (primeri postojanja ljubavi među osobama istog pola).

*Na drugoj strani, liberalni stavovi o čovekovoj seksualnosti smatraju ove odnose normalnim, uz ukazivanje na to da nema bitnih razlika u osobinama i ponašanju homoseksualno usmerenih osoba u odnosu na heteroseksualne. Šta više, smatra se da je definisanje homoseksualnosti kao devijacije posledica dominirajuće heteroseksualne kulture, iako se tokom istorije i posebno u skorašnje vreme sreću primeri uvažavanja i podržavanja odnosa između pripadnika istog pola.*³⁰

Milosavljevićev tekst predstavlja klasični pristup razumijevanju i tretmanu LGBTIQ tematike iz stare medicinske i naučne perspektive, karakteristične i šire za evropsku i američku modernost ali naročito za socijalističku Jugoslaviju, u kojoj su ovakva naučna konceptualizacija, zdravstveno i obrazovno tretiranje te socijalno i državno kažnjavanje neheteronormativne seksualnosti u velikoj mjeri i doprinijeli da homofobija i predrasude prema LGBTIQ ljudima poprime svoj današnji oblik i razmjere. Milosavljević sam uviđa da njegova definicija devijacije ne funkcioniše najbolje za homoseksualne parove, gdje sa evidentnim iznenađenjem bilježi postojanje one ljubavi i uzajamnosti između partnera koju je definisao kao „ljudske zakone“

²⁹ Ibid., pp. 197-8.

³⁰ Ibid., p. 196.

normalne seksualnosti, ali potreba da iznađe vezu između „socijalne kontrole“ i „prirode“ nameće sopstvenu logiku. U vrlo doslovnom smislu, potreba za socijalnom kontrolom i nametanjem određenog obrasca normalnosti na koncu i definiše ono što je „prirodno“, „priroda“ postajući ono što su dominante vrijednosti i norme modernih buržoaskih društava, kapitalističkih ili socijalističkih.

U Boškovićevom udžbeniku, LGBTIQ tematika obrađuje se u sklopu poglavlja naslovljenog Seksualne devijacije, koje on definiše kao „odnosi i ponašanja pojedinaca i grupa gde se izbegava heteroseksualnost, kao prirodni odnos muškarca i žene u zadovoljenju unutrašnjih emotivnih i fizičkih potreba i funkcije produženja vrste.“³¹ Kao „najtipičnije“ oblike devijacije izdvaja „vidov[e] polnog opštenja koji su plod prisile muškarca ili podavanje žene bez ljubavi, pa makar oni bili izvedeni i na najprirodniji način.“³² Bošković takođe prepoznaje kao vid seksualne devijacije i seksualne nastranosti, definisane kao „abnormalne seksualne sklonosti, odnosno ispoljavanje težnje i zadovoljavanje polnog nagona na neprirodan, neobičan i, za određenu kulturu i sredinu, neprihvatljiv način.“³³ Seksualne nastranosti dijele se na seksualne inverzije, kod kojih je „seksualni nagon neprirodno usmeren, kao što su homoseksualizam, pedofilija, narcizam, gerontofilija, zoofilija i nekrofilija“, i na seksualne perverzije, koje „karakterišu neobičnost uslova pod kojima ličnost doživljava seksualna uzbuđenja, kao što su: mazohizam, sadizam, transvestitizam, egzibicionizam, fetišizam, voajerstvo.“³⁴ Treću grupu devijacija čine „seksualne anomalije, tj. nenormalnosti intenziteta nagona, kao što su nimfomanija i satirijaza, impotentnost i frigidnost.“³⁵ U definiciji nastranosti prisutna je ista logika kao kod Milosavljevića, da one izlaze iz okvira prirodne i funkcionalne heteroseksualnosti, čime dvojica autora bivaju primorani da dobrovoljne i sadržajne seksualne odnose između pojedinaca istog pola tretiraju na sličan način kao silovanje, nekrofiliju i pedofiliju.

U dijelu koji se specifično bavi homoseksualnošću, Bošković je definiše kao orijentaciju „koja se ispoljava u relativno trajnom emocionalnom, duhovnom, afektivnom i seksualnom privlačnošću (sic) individua istog pola.“³⁶ Bošković iznosi teoriju da „čovjek u svom biološkom nasleđu nosi pored heteroseksualne i dispozicije sklonosti homoseksualne prirode. Koje će se više razviti zavisi od ličnosti, socijalne sredine gde odrasta i živi i psihostrukture. Kod pojedinaca se taj interes razvije za oba pola, skoro ravnomerno, što se definiše pojmom biseksualnosti.“³⁷ Bošković napominje i da „za medicinske nauke... homoseksualizam je još uvek potpuna tajna, jer se u biološkim i psihološkim osobinama homoseksualne i heteroseksualne osobe skoro ni po čemu ne razlikuju.“³⁸ Bošković takođe notira da je „homoseksualizam... pojava vekovima izložena preziru, a homoseksualci brutalnom tretmanu i progonima, da bi u poslednje vreme tolerantniji društveni odnos i dekriminacija uzele maha u skoro svim društvima.“³⁹ Tako kod ovoga autora insistiranje na naučnoj nerasvijetljenosti fenomena homoseksualnosti, na nezadovoljavajućem karakteru dosad ponuđenih objašnjenja, na nemogućnosti razlikovanja između homoseskualaca i heteroseksualaca i na

³¹ Bošković, op. cit., p. 309.

³² Ibid.

³³ Ibid, p. 310.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid, p. 314.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., p. 315.

³⁹ Ibid., p. 314.

tajanstvenom uzroku koji je prisutan u svim ljudima ima za cilj ne da dovede u pitanje dezignaciju bolesti, nego, naprotiv, da dodatno potcrta i „bolest“ i njenu opasnost. Zbog toga, i pored kritike dosadašnjih naučnih objašnjenja i tretmana LGBTIQ osoba, Bošković ne nalazi simpatije za LGBTIQ pokret:

U svetu se šire i jačaju pokreti za prava homoseksualaca, čitavi misionarski pokreti i ideologija. U njihovim programima reč priroda i prirodnost imaju nastrane sadržaje, ukazuju na „tradicionalnu nazadnost“ etičnosti i seksualnog morala. Zahtevi za legalizaciju brakova i prava na usvajanje dece su samo neke od uskraćenosti što ih, po njima, diktira „necivilizavana svest“.⁴⁰

Naprotiv, LGBTIQ pokret skoro se prikazuje kao neki fanatični vjerski pohod koji prijete zdravorazumskom građanskom poretku i moralu. Istovremeno se naglašava da je homoseksualnost povezana za delinkventnim ponašanjem i da često za posledicu ima teška oboljenja (AIDS).⁴¹ U pasusu gdje referiše na lezbejke, koji dolazi tek usputno nakon nekoliko „naučnih“ klasifikacija muških homoseksualaca, napušta se svaki privid naučnosti, te metafore opasnosti i zavjereništva dolaze u prvi plan:

Ženska homoseksualnost — lezbejstvo je mnogo ređa pojava. Karakteristična je po tome što su u odnosima, kao i kod muškog oblika, podjeljene uloge „muškarca“ i „žene“, kao i po zatvorenim društvima, tipa sekti.⁴²

Kod Boškovića još eksplicitnije nego kod Milosavljevića vidimo da moralni uvid u problem progona LGBTIQ ljudi ili naučni uvid u nedostatnost postojećih teorija ne vodi preispitivanju paradigme abnormalnosti ili makar nekom vidu solidarnosti i borbe protiv progona i diskriminacije; distinkcija između „normalnog“ i „nenormalnog“, te sadržaj onoga što se određuje kao „normalno“ vrijedni su toga da se nastavi progon, diskriminacija, marginalnost i dehumanizacija čitavih kategorija ljudi. U tome se možda nalazi i suština specifično modernog iskustva homofobije u zemljama bivše SFR Jugoslavije (ali to generalno vrijedi i za druga buržoaska društva nezavisno od ideološke orijentacije): da je sam ideal normalne seksualnosti, zdrave porodice i naprednog društva konstruisan sistematskom normalizacijom nasilja, mržnje i dehumanizacije protiv LGBTIQ ljudi i to upravo kroz naučne, zdravstvene i obrazovne ustanove.

Valja napomenuti da je Milosavljevićev udžbenik obavezna literatura i na predmetu Sistemi socijalne sigurnosti. Ova dva udžbenika sadrže izrazito negativan, diskriminatorski, homofoban i sadržaj sa elementima govora mržnje, koji normalizuje diskriminaciju, patologizaciju i progone LGBTIQ ljudi. Iako ovi udžbenici odudaraju od sadržaja ostale literature, oni ipak predstavljaju jedini sistematski tretman LGBTIQ problematike u analiziranoj literaturi. Ovi udžbenici prikazuju kao naučnu istinu upravo onu vrstu diskriminacije, predrasuda i mržnje sa čijim posljedicama studenti/studentkinje treba da se sutra susrijeću kao profesionalci.

⁴⁰ Ibid., p. 315.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., p. 316.

6. Etika

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Sonja Tomović Šundić
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Razmatranje etike kao filozofske discipline, sistema običaja i morala, skupa principa za djelovanje, i polja racionalnog diskursa o moralnim pitanjima. Razumjevanje osnovnih pravaca u savremenoj etici i najzastupljenijih savremenih etičkih teorija. Osposobljavanje studenata za racionalan diskurs o gorućim pitanjima u primjenjenoj etici. Izučavanje etike socijalnog rada kao dijela profesionalne etike i upoznavanje sa savremenim dostignućima u ovoj oblasti. ⁴³
<i>Projektovani ishod</i>	Student će nakon položenog ispita moći da: - Definiše osnovne etičke pojmove, razumije ciljeve i smisao moralnih radnji, kriterijume za vrednovanje moralnih radnji i uopšte zasnovanost i izvor morala; - Raspoznaje osnovne teorijske koncepte iz oblasti etike; - Analizira ključne probleme iz oblasti primijenjene etike; - Primjenjuje teorijske principe normativne etike na probleme iz prakse; - Upotrebljava stručnu literaturu iz oblasti etike, tumači i ocjenjuje nalaze publikovanih istraživanja
<i>Obavezna literatura</i>	• Piter Singer, Uvod u etiku, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004. • Alaster Mekintajer, Kratka istorija etike, prev. Vesna Todorović, Beograd, Plato, 2000. • Dragan Jakovljević, Oglеди iz primijenjene etike, Podgorica, CID, 1993. • Rašvort Kider, Etičke dileme, prev. Radojka Vukčević, Podgorica, CID, 2006. • Aristotel, Nikomahova etika, prev. Radmila Šalabalić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003. • Imanuel Kant, Metafizika morala, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993. • Džon Stjuart Mil, Utilitarizam, Beograd, Dereta, 2003. • Etički kodeks Međunarodnog udruženja socijalnih radnika

U tomu koji je uredio Singer, LGBTIQ tematika se samo usputno pojavljuje, i to u članku Stevena Bakla o koncepciji prirodnog prava. Autor na primjeru homoseksualnosti, masturbacije i kontracepcije osporava valjanost argumenata koji se pozivaju na prirodu i na biološke funkcije kao izvore moralne preskripcije.⁴⁴ U tekstovima koji se tiču ljudske seksualnosti i emotivnih veza, što je jedna od zasebnih tema u silabusu, neheteronormativna seksualnost pominje se tek kao predmet tradicionalnih zabrana. U Mekintajeroj istoriji etike,

⁴³ Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=3&sif_mat=1&oz_pred=3269 (pristupljeno 12. januara).

⁴⁴ Singer, op. cit., pp. 251-2.

LGBTIQ tematika se javlja na očekivanim mjestima, u okviru kratkog prikaza Platonove *Gozbe* i u raspravi o Aristotelovoj koncepciji prijateljstva, ali oba puta samo kao usputni pomen.⁴⁵

7. Socijalna psihologija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Jasna Milošević Đorđević
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	1) Upoznavanje socijalnih uslova, činilaca i procesa razvoja ličnosti pojedinca integrisanog u socijalnu sredinu i razvojnih efekata te integrisanosti; 2) razumevanje prirode i komplementarnosti procesa socijalizacije i individuacije; 3) razumevanje iskustvene, subjektivne dimenzije ponašanja pojedinaca, uočavanje kako se socijalno-psihološka znanja mogu primeniti u upravljanju ličnim i društvenim životom; 4) razvijanje sposobnosti primene stečenih znanja u sagledavanju socijalno-psiholoških pojava iz ličnog, profesionalnog i društvenog života; 5) formiranje kritičkog stava prema laičkom tumačenju socijalno-psiholoških pojava na individualnom, grupnom i opštedruštvenom nivou, zauzimanje konstruktivnog stava u analizi i sagledavanju ličnog iskustva i ponašanja drugih kao i tradicionalnih i aktuelnih kulturnih modela koji organizuju društveni živo ⁴⁶
<i>Projektovani ishod</i>	Nakon završenog kursa iz Socijalne psihologije student: - zna i razumije osnovne teorijske koncepte i pojmove iz oblasti socijalizacije i stavova; - poznaje značajna istraživanja iz oblasti i autore koji su ih izveli, razumije na koji način ta istraživanja doprinose razvoju socijalne psihologije; - procijenjuje naučnu zasnovanost pojedinih objašnjenja socijalnih fenomena, razumije mehanizme nastanka i funkciju laičkih teorija o ponašanju pojedinaca i grupa; - umije da koristi stručnu literaturu iz oblasti socijalne psihologije, korektno interpretira nalaze publikovanih istraživanja.
<i>Obavezna literatura</i>	Aronson, E., Wilson, T. D., i Akert, R. (2010). Socijalna psihologija. Zagreb: Mate, Zagreb. Rot, Nikola (2003). Osnovi socijalne psihologije. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Prvi propisani udžbenik samo usput pominje LGTB tematiku, i to kad *passim* navodi stereotipe o LGBTIQ ljudima kao ilustraciju tipičnih predrasuda u poglavlju koje se bavi predrasudama, njihovim formama, nastajanjem, psihološkim mehanizmima u njihovom korijenu, njihovom

⁴⁵ P. 73, pp. 100-1.

⁴⁶ Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: https://www.ucg.ac.me/stampa/ects.php?oz_del=18&sif_del=3&sif_mat=1&oz_pred=7475 (pristupljeno 12. januara).

vezom sa diskriminacijom te njihovim institucionalnim oblicima (rasizam i seksizam).⁴⁷ Iako je, kao i većina udžbenika analiziranih ovdje, i ovaj nastao na prelazu milenijuma te mahom odražava ondašnje debate i probleme, uz to budući i prilagođen američkom društvenom kontekstu opterećenom rasnim predrasudama i nasljeđem robovlasništva i rasizma, rečeno poglavlje predstavlja vrlo kvalitetan pristup temi, istovremeno iscrpan i uskostručan ali i razumljiv i prijemčiv, spajajući najednom teorijsku i praktičnu, individualnu i kolektivnu, stručnu i etičku dimenziju problema, i tako postavljajući vrijednu paradigmu za promišljanje istih problema u našem društvenom kontekstu.

Rotov udžbenik takođe usputno tretira LGBTIQ tematiku. U poglavlju koje se bavi socijalizacijom bioloških potreba, koristi primjer tolerisanja homoseksualnih odnosa u nekim društvima kao ilustraciju raznovrsnosti socijalne regulacije seksualnog ponašanja, pogotovo što je homoseksualnost, kao i zabrana incesta i seksualnih odnosa između srodnika koje takođe koristi kao primjer, vrlo čest tabu. Kod Rota, za razliku od Milosavljevića, insistiranje na socijalizovanosti seksualnog ponašanja i na njegovoj psihološkoj i socijalnoj funkciji nema za cilj da apsolutizuje lokalne norme kao „prirodne“ nego upravo da istakne njihovu socijalnu uslovljenost i specifičnost.⁴⁸ U odjeljku u kom izlaže Adornov model autoritarne ličnosti, Rot navodi kao crtu „Preterano interesovanje za seksualne nastranosti“, te je ilustruje sa: „njihovo oštro osuđivanje ali često pominjanje, dakle lažno moralisanje. Oglada se u prihvatanju tvrdnji, kao što je tvrdnja: homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najstrože kažnjavati.“⁴⁹ Ovdje autor upotrebljava homoseksualnost kao ilustraciju za seksualnu nastranost, što odražava kolokvijalnu upotrebu, ali ipak jeste nešto na što treba skrenuti pažnju kao problematično. I pored toga, ovaj segment Rotovog udžbenika donosi vrlo važne uvide za studenta/studentkinju upravo u domenu koji je bitan za temu ovog istraživanja. Najprije, upoznaje ih sa korelacijom između određenih stavova prema seksualnim i drugima manjinama i sklonosti ka zauzimanju nedemokratskog i fašističkog političkog stava. Istovremeno, međutim, nijansira ovu pravilnost ukazujući na istraživanje sprovedeno u Srbiji, prema kome takvi stavovi ne moraju uvijek da budu oznaka autoritarne ličnosti koliko svjedočanstvo uvjerenja određenih sredina, uvjerenja koja ne moraju nužno da se pretvore u političku akciju ili isključiv stav. Konačno, upoznaje studenta/studentkinju sa psihološkim razvojem autoritarnih ličnosti u pretjerano strogim, disciplinarskim, neljubavnim i statusom opsjednutim porodicama, u kojima dijete nauči da neprijateljske impulse prema autoritarnim roditeljima, sa kojima se identifikuje, prenese na pripadnike ranjivih društvenih grupa, istovremeno potiskujući sopstvena osjećanja i podvrgavajući se konvencionalnim vrijednostima i moralizmu.⁵⁰ Na ovaj način se studentu/studentkinji omogućava još jedan način razumijevanja i kritike uvriježenih stavova i predrasuda.

Pomeni LGBTIQ tematike u ovim udžbenicima usputni su i incidentni, uglavnom vrijednosno neutralni, ali pružaju vrijedna i korisna teorijska i praktična oruđa za sistematično promišljanje o predrasudama, diskriminaciji i njihovim društvenim posljedicama.

⁴⁷ Aronson et al, op. cit., p. 454-502.

⁴⁸ Rot, op. cit., p. 235.

⁴⁹ Ibid., p. 342-3.

⁵⁰ Ibid., p. 343.

Zaključci i preporuke

Analiza čak i ovako specifičnog i ograničenog izbora literature suočava nas sa ustaljenim načinima na koje se pristupa konceptualizaciji i razgovoru o LGBTIQ problematici. Najprije, uprkos postojanju sistematske diskriminacije i negativnog stava o LGBTIQ ljudima, obrazovni tretman tog problema ostaje marginalan, incidentan i nesistematski. Pa i takav tretman obično se odvija u sklopu ustaljenih debata o „normalnosti“ i „abnormalnosti“, prirodnosti i protivprirodnosti, urođenosti i socijalizaciji, bilo da se radi o afirmativnom ili negativnom odnosu prema LGBTIQ ljudima; vidjeli smo kako nekad ista vrsta argumenta može, u zavisnosti od autorovih namjera, da služi i normalizaciji i stigmatizaciji neheteronormativne seksualnosti. U ovom konkretnom nastavnom programu vidimo kako paralelno koegzistiraju i stare predstave o homoseksualnosti kao duševnom i društvenom poremećaju koji treba kontrolisati, naslijeđene iz socijalističke Jugoslavije, i noviji naučni i akademski tretmani koji neheteronormativnu seksualnost shvataju kao normalnu varijantu ljudske seksualnosti koju treba osloboditi stigme i pravnih i socijalnih nameta. Ova druga literatura, dominantna u analiziranim predmetima, ipak uglavnom potiče iz prve decenije XXI vijeka sa anglo-američkog prostora i kao takva reflektuje ondašnje i tamošnjim kontekstom uslovljene probleme i debate; uz to, u njoj se nigdje ne nalazi neki sistematičniji sažetak savremenog kliničkog i naučnog shvatanja homoseksualnosti i transrodnosti, ostavljajući studenta/studentkinju bez adekvatnog teorijskog odgovora na staro shvatanje koje je, u jednom predmetu gdje je pronađeno, sistematski izlagano. Neki od analiziranih segmenata, međutim, iz srodnih oblasti feminizma i socijalne psihologije predrasuda, pokazali su visok akademski kvalitet i mogu da posluže kao paradigma za ostale predmete. Na taj način, prisustvo LGBTIQ tematike u današnjim obrazovnim programima za politikologe i socijalne radnike u Crnoj Gori samo je sobom dokument globalne akademske i aktivističke borbe da se upravo jezikom i institucionalnim mehanizmima zvanične nauke i obrazovanja dovede u pitanje kompleks homofobije, diskriminacije i dehumanizacije koje su stvorili moderno obrazovanje i moderna medicina; svjedočanstvo štoviše kako isti mehanizmi mogu i danas da služe i reprodukciji i osporavanju homofobije.

Činjenica da se nešto takvo dešava upravo na studijskom programu čija je misija stvaranje stručnog kadra za rad sa socijalno ugroženim ili potrebitim kategorijama ljudi posebno je zabrinjavajuća. S obzirom na raširenost predrasuda i mržnje prema LGBTIQ ljudima, te na prisustvo sistematske diskriminacije i obespravljenosti, što LGBTIQ ljude čini, u našem socijalnom kontekstu, izuzetno ranjivom i izloženom grupom koja zahtijeva naročitu pažnju i stručnost u socijalnom radu, od izuzetne je važnosti da budući socijalni radnici u toku svog obrazovanja steknu odgovarajuće stručne, teorijske i etičke norme koje će ih pripremiti za takvu vrstu rada.

U tom smislu **dva osnovna zaključka ove analize** jesu: (1) da se na pojedinim predmetima i dalje koriste udžbenici sa prevaziđenim, diskriminatorским i homofobnim sadržajem poteklim iz vremena socijalističke Jugoslavije, koje homoseksualnost tretiraju istovremeno kao dehumanizujuću bolest i kao antidruštveno ponašanje; (2) da, premda se na većini predmeta koriste neutralni ili afirmativni udžbenici koji dovode u pitanje uvriježene predrasude, LGBTIQ tematika ne dobija sistematski tretman ni u okviru individualnih silabusa niti na nivou samog studijskog programa. Koliko sami nastavnici/nastavnice lično intervenišu da bi nadoknadili nedostatke udžbenika zavisi isključivo od njih i nije moguće pratiti na osnovu silabusa, kao što se na osnovu silabusa ne mogu suštinski pratiti ni aktivnosti u praktičnoj nastavi, tako da ova

dva pitanja, pitanja pristupa predavača LGBTIQ tematici i iskustva studenata/studentkinja sa tom tematikom u sklopu praktične nastave, ostaju kao nešto što treba dodatno istražiti.

Stoga bi **prva preporuka** bila da se nastavno-naučnom vijeću Fakulteta predloži razmatranje načina na koji bi LGBTIQ tematika mogla, pogotovo u svjetlu šireg socijalnog značaja nastavno-naučnog programa Socijalna politika i socijalni rad, ali i ostalih programa, da bude obrađivana na sistematičan, osavremenjen i društveno osviješten način, kombinujući teorijske, praktične i etičke obzire u skladu sa obrazovnim i društvenim ciljevima studijskih programa. S obzirom da u analiziranim udžbenicima postoje i jako kvalitetni, primjereni i uzorni načini da se pristupi LGBTIQ i srodnoj tematici, sistematski pristup trebalo bi da nastoji da se i u druge predmete uključe slični tretmani, budući da za mnoge tematske cjeline u analiziranim predmetima LGBTIQ problematika predstavlja specifičan i sistematski izazov našeg društva koji zavređuje adekvatan tretman.

Druga preporuka odnosi se na najhitnije izbacivanje udžbenika ili udžbeničkog sadržaja koji promoviše diskriminaciju, homofobiju i prevaziđene medicinske ideje, te na ispitivanje odgovornosti za tako velik propust u unutrašnjoj i spoljašnjoj kontroli kvaliteta.

Treća preporuka nadovezuje se na prvu i tiče se povezivanja teorijske i praktične nastave u okviru programa Socijalna politika i socijalni rad. Kako ovaj studijski program polaže dosta na praktični rad kao sastavni dio obrazovanja budućih socijalnih radnika, jedan od načina da se dodatno osnaži jedinstvo teorije, prakse i etike mogla bi biti saradnja između Fakulteta i nevladinih organizacija iz domena zaštite ljudskih prava koja bi omogućavala studentima/studentkinjama da dio svoje praktične obuke obavljaju i pri ovim NVO. Takva vrsta praktičnog iskustva vrijedan je i učinkovit način da se predrasude naučene u porodici, društvu i kroz obrazovanje susretnu sa opitom iskustva, nešto što je od naročite stručne važnosti za socijalne radnike.

(II) Mapiranje diskriminatornog sadržaja vezano za LGBTIQ teme u udžbenicima na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Mina Damjanović

Uvod

Činjenica da je Ana Brnabić koja je žena, autovana lezbejka, od 2017. godine i premijerka Vlade Republike Srbije, mogla bi se možda tumačiti kao pozitivni pomak u kontekstu ženskih, lezbejskih i generalno LGBTIQ prava. To je moguće jedino ako bi ta činjenica bila izuzeta iz celokupnog društvenog konteksta. Postoji nekoliko problema. Prvo, problem je što se na ovaj način zanemaruje strukturno nasilje koje žene, lezbejke trpe u društvu i na taj način se ženski, lezbejski identitet tretira individualno i odvojeno od šireg društvenog konteksta mizoginije i lezbofobije. Zanemaruje se sistemska, normativna mizoginija i lezbofobija koju trpe sve žene, lezbejke kako na mikro, tako i na makro nivou društvenog sistema. Zanemaruju se ukazivanja nevladinog sektora koja svakodnevno svedoče o nasilju koje je proizvod sistemske homofobije, koju svi pojedinci i pojedinke LGBTIQ zajednice trpe.

Obrazovni sistem predstavlja značajno mesto u održavanju dominantnog političkog diskursa, a u ovom kontekstu, u održavanju i normalizovanju diskriminacije i nasilja koje čine svakodnevnicu LGBTIQ osoba. Obrazovanje kroz svoj formalan oblik predstavlja važan činilac u prenošenju, proizvodnji i održavanju normi dominantnog sistema vrednosti, stavova i mišljenja koji čine osnove jednog društva. S druge strane, postoje vidovi obrazovanja kao što su neformalno ili još više informalno a, nemaju vrednost i autoritet u društvenom sistem i u svakodnevnom životu, baš zato što pored njihove dimenzije da prenose vrednosti postoje pukotine koje ostavljaju prostor za subverziju. Formalno obrazovanje se nameće kao autoritet u znanju, a koji se održava kroz njegov zvaničan i institucionalnih karakter i kroz privid nužnosti. Na taj način, ono postaje samodovoljno, ne ostavljajući prostor za moguću grešku, a njegov legitimitet na direktan način upućuje na to šta se u društvu uzima za dobro, odnosno loše, moralno ili nemoralno, zdravo, odnosno bolesno, poželjno ili nepoželjno. Slike stvarnosti koje nam se kroz školski sistem predstavljaju jesu redukcija realnog stanja jednog društva, odnosno jesu konstrukti poželjnog ili nepoželjnog ponašanja određenih pojedinaca ili grupa, čije ponašanje u društvu želimo da sankcionišemo ili utemeljimo. Naime, formalno obrazovanje nikako nije vrednosno neutralno kada obrađuje određenu pojavu, već naprotiv, ono ima za cilj da određena zbivanja, pojave, osobe ili grupe zadrže kao „zdrave“, poželjne i normalne, dok druge isključuje, predstavljajući ih kao nenormalne i nepoželjne. Ko će biti prepoznat kao poželjan i prihvatljiv, zavisi od normativnog okvira društva. Održavanjem politika isključivanja kroz različite sadržaje, iznova se proizvodi diskurs nasilja koje je usmeren prema svemu što se razlikuje od dominantne norme. Formalno obrazovanje služi da školuje, odnosno da uspostavlja norme funkcionisanja koje nas disciplinuju i time uobličavaju društvenu stvarnost i naše delovanje u svakodnevnom životu. Nastavni program često je uspostavljen na način da podrazumeva patrijarhalnu, homofobnu normu, i za pojedince i pojedinke iz LGBTIQ zajednice normu koja je neživljiva i nije u korelaciji sa materijalnom realnošću.

Trenutni politički diskurs jake ekstremne desnice i procesi fašizacije, kako u Evropi, tako i u Srbiji, u velikoj meri utiču na sadržaj udžbenika, ali i na način na koji se nastavnici i nastavnice (profesori i profesorke), (ne)bave temama koje se bave pitanjima roda, pola, seksualnosti i identiteta. To je posebno izraženo kada su u pitanju teme koje se tiču položaja LGBTIQ osoba, o kojima nastavnici/ce često ili ne razmišljaju ili ne znaju način na koji da im pristupe i da li im je „dopušteno” da o njima razgovaraju i misle, ili u većini slučajeva imaju izrazito negativan stav. **“Školovanje pre svega čini jedan skriven nastavni program. Čak ni najbolji nastavnik ne može čak potpuno da zaštiti od njega. Diskriminaciju koju neko društvo vrši prema svojim članovima, taj skriveni nastavni program školovanja neizbežno pogoršava predrasudom i krivicom dajući drugim, povlašćenim članovima nov razlog za snishodljiv odnos prema manjini.”**⁵¹ Posledično, odnos koji nastavnici/ce imaju prema stavovima konzervativne desnice može da onemogućiti diskusiju o LGBTIQ pitanjima u školama. Uzimajući u obzir da mnogi/e profesori/ke koriste sadržaj iz udžbenika kako bi strukturirali sadržaj svojih predavanja, uključivanje LGBTIQ tema, afirmativno uključivanje, u udžbenike bi omogućilo potencijalno uključivanje istih u nastavu. Međutim, udžbenici ili ne obuhvataju LGBTIQ teme ili ih pominju na načine koji mogu doprineti jačanju negativnih i stereotipnih stavova o LGBTIQ osobama. Oslanjati se na to da će profesori i profesorke dopunjavati sadržaj iz udžbenika je potencijalno pogrešno zato što u tom slučaju računamo na stručnost i senzibilisanost koju mnogi od njih nemaju. Zbog toga je važno da autori/ke udžbenika budu senzibilisani kada se bave LGBTIQ temama. Sve ovo ima uticaj na položaj LGBTIQ učenika i učenica koji su inače u ranjivijoj poziciji, a koji trpe visok stepen diskriminacije i nasilja. Sistematsko zanemarivanje potreba LGBTIQ mladih u okviru obrazovnog programa je ukorenjeno u heteronormativnim pretpostavkama koje predstavljaju heteroseksualnost kao jedinu ispravnu seksualnu orijentaciju. Kakve poteškoće mogu imati mladi ukazuje i istraživanje koje je sproveo Labris, gde jedan učenik objašnjava svoje iskustvo: *Ja sam zaista imao problem da prihvatim sebe. Nisam voleo to što sam, a opet je to imalo nekog smisla, jer sam shvatio da sam drugačiji... kada razmišljam sad, kao zreo čovek, mislim da je sve to uslovljeno strahom od odbacivanja drugih, od onih koji su činili većinu!*⁵² Prisilna moć, institucije heteroseksualnosti, iz koje proističe isključivanje drugačije seksualnosti opravdava pretpostavku nadmoći heteroseksualnog društvenog poretka, ne samo u školskom sistemu već u celokupnom društvenom sistemu. Učestalost homofobije, lezbofobije, mizoginije, heteroseksizma u okviru obrazovanja se prenosi izvan učionica i škola. Isti ovi faktori mogu, delimično, objasniti činjenicu da se LGBTIQ teme u udžbenicima vrlo malo pominju, ili se pominju sa negativnom konotacijom ili uopšte ne postoje. Tradicionalni pristup na osnovu kog je organizovan školski sistem baziran je na dihotomnom shvatanju procesa učenja, odnosno postojanju subjekta učenja i objekta- pasivni primalac već unapred određenog sadržaja. Ovakav proces nadovezuje se na matricu binarnih opozicija i obrazaca po kojima postoje kategorije dobrog/lošeg, lepog/ružnog, kreirajući tako sistem hijerarhijskog vrednovanja. Formalan pristup i osposobljavanje nastavnog kadra da misli drugačije predstavlja moguću promenu u organizovanju nastavnog programa i njegovu transformaciju. Izveštaji Labrisa iz 2012, 2013, 2014⁵³. pokazuju da se neformalan pristup pokazao kao značajan u izmeni stavova nastavnika i nastavnica u odnosu na teme koje se tiču LGBTIQ osoba. U ovom periodu su održana četiri treninga za nastavnike/ce, pedagoge i pedagoškinje,

⁵¹ Ivan Ilić, Dole Škole, Novinsko Izdavačko preduzeće, Beograd, 1972

⁵² Isidora Jarić, Nasilje: LGBTIQ osobe i njihova svakodnevnica u Srbiji, interno istraživanje za LABRIS nevladinu organizaciju, 2010, str.21

⁵³ Godišnji izveštaj za 2014. goinu, Labris- organizacija za lezbejska ljudska prava, preuzeto sa <http://arhiv2017.labris.org.rs/publikacije/godisnji-izvestaji/>

i psihologe/ psihološkinje. Opšti utisak ukazuje na to da su žene više motivisane da prisustvuju treningu i da se kasnije uključuju u aktivnosti grupa podrške. Podaci preuzeti iz arhive Labrisa svedoče o tome da je prvom treningu u Zrenjaninu prisustvovalo 19 žena i 3 muškarca i da se po izveštaju vidi da su žene pokazale veću motivisanost. Na drugom treningu bilo je 18 žena i 1 muškarac i na trećem treningu 15 žena 3 muškarca 2014. Neki od odgovora koji ukazuju na nedovoljnu informisanost i sveprisutnu homofobiju, potvrđuju činjenicu da su nastavnici/ce na ovim treninzima prvi put imale/li priliku da upoznaju LGBTIQ osobe. „Danas sam prvi put upoznao transseksualnu osobu, ovo je prvi put da sam bio u mogućnosti da vidim svakodnevne probleme sa kojima se LGBTIQ osobe susreću..”⁵⁴ Labris je napravio test kojim bi se merio nivo znanja na skali od 0 do 100, pri čemu bi se rezultat od 80 se smatrao dobrim rezultatom. Preko 73%⁵⁵ od ukupnog broja nastavnika u srednjim školama i stručnog osoblja imali su rezultat veći od 80. Njih 32 se odlučilo da se priključe LGBTIQ grupama podrške. Nastavnici/ce kada su govorili/le o motivaciji za dolazak na seminar uglavnom su imali pozitivan odnos prema LGBTIQ osobama. Najčešći odgovori bili su: „Profesionalno sam zainteresovan/na jer među mojim kolegama i učenicima ima LGBTIQ osoba, sticanje novih znanja koja su adekvatna, bolja informisanost, značajna u profesionalnom radu, sopstvene predrasude, radoznalost...”⁵⁶ Pored pozitivnih odgovora, mogu se primetiti i odgovori kao što su: „Stavljena sam na spisak, ili po službenoj dužnosti”⁵⁷, koji se mogu tumačiti u kontekstu opšte društvene homofobije, koja se reprodukuje kroz nezainteresovanost za LGBTIQ teme i/ili jasan odbijajući stav prema njima. Od značaja je napomenuti da se u nekoliko slučajeva ponavlja da osobe koje su odgovorile da su na seminaru po službenoj dužnosti, već u sledećem pitanju koje se odnosilo na sadržaj koji im se najviše dopao navodili da je to bila živa biblioteka. S obzirom na to da se metodologija žive biblioteke odnosi na direktno iskustvo LGBTIQ osoba, ovi podaci mogu ukazivati na promenu u stavu nastavnika/nastavnica od nezainteresovanosti do jasnog iskazivanja pozitivnog stava. Pored pitanja koja su se odnosila na motivaciju, važno je bilo da se u upitniku nađe pitanje koje se tiče primene stečenih znanja. Na pitanje: Na koji način ćete znanje stečeno na seminaru moći da primenite u svom radu? Učesnici/ce seminara uglavnom su odgovarali/le: „Pokušaću da autoritetom profesije i svoje ličnosti pomognem onima kojima su prava ugrožena; ukoliko budem u situaciji nadam se da će umeti da prepozna i da će moći ću da kompetentnije govorim na ovu temu; u okviru svog predmeta bolje da objasni, nastavnik sam građanskog vaspitanja i biću pažljiviji u komunikaciji sa učenicima, uzeću flajere i staviti u kancelariju”⁵⁸. U okviru pitanja: Šta biste još želele/li da čujete/naučite u vezi sa temama koje se odnose na LGBTIQ, a što niste imali/le priliku da čujete naučite na ovom seminaru? – našli su sledeći odgovori: Kako da konkretno delamo kada dođe do nasilja, kako strejt ljudi mogu biti od pomoći, nova saznanja na internet, razgovor sa predstavnikom populacije”⁵⁹ odgovori: Kako da konkretno delamo kada dođe do nasilja, kako strejt ljudi mogu biti od pomoći, nova saznanja na internet, razgovor sa predstavnikom populacije”⁶⁰

Kao što je već rečeno, alternativni pristup i osposobljavanje nastavnog kadra da misli drugačije predstavlja moguću promenu u organizovanju nastavnog programa i njegovu transformaciju. S tim u vezi, u daljem radu, predložiću nekoliko konkretnih, već uspostavljenih programa

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ njih 59

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

baziranih na feminističkim principima i vrednostima, a koji podrazumevaju alternativne vidove obrazovanja, uspostavljene u Srbiji.

Centar za ženske studije predstavlja jedno od mesta feminističkog alternativnog pristupa obrazovanju. Feministička edukacija obuhvata predavanja, istraživačke projekte i izdavačku delatnost. Alternativni program sastoji se od predavanja i radionica o istoriji feminizma i ženskog pokreta, problematizaciji pitanja sa kojima se suočavaju feministički pokreti danas u regionu i svetu, kao i pitanja savremenih društvenih i političkih procesa. Takođe, kroz program se otvaraju pitanja obrazovnih politika, izazovima feminističke pedagogije, teme nasilja prema ženama, kao i mnoge druge⁶¹. U okviru ovog programa postoji kurs feminizam i obrazovanje koji obrađuje teme kao što su Uvod u feminističke studije obrazovanja, Istorija obrazovanja devojčica, žena i naučnica, Socijalizam u školskoj klupi, itd⁶².

Važno je napomenuti pozitivne prakse koje sprovodi Autonomni ženski centar koji je pokrenuo kampanju *Mogu da neću* koja se odnosi na sprečavanje nasilja nad devojčicama. U okviru ove kampanje mogu se između ostalog naći program za nastavnike i nastavnice. Ovi program uključuju teme "Šta je nasilje u porodici, ko su najčešće žrtve, kako nasilje u porodici utiče na decu, šta je nasilje u vezama mladih, zašto je nasilje u vezama mladih skriveni problem, šta je obaveza vaspitno obrazovnih ustanova, kako da obrazovno vaspitne ustanove postupaju u skladu sa zakonom?"⁶³

Takođe, treba pomenuti ponovo Labris-organizacija za lezbejska ljudska prava u okviru programa *Sigurne škole za sve*⁶⁴, organizuje niz radionica sa nastavnicima. Još od 2012. godine ova organizacija se kroz alternativne vidove obrazovanja bavi izmenom stavova nastavnika i nastavnica u odnosu na teme koje se tiču LGBTIQ osoba.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet ovog istraživanja je feministička analiza reprezentacije LGBTIQ tema u fakultetskim udžbenicima koji su u upotrebi 2020/2021. godine u okviru Fakulteta političkih nauka a koji se koriste na prvoj, drugoj i trećoj godini. Osnovni cilj je mapiranje patrijarhalnih paradigmi koje služe da seksualnost vide isključivo kroz heteronormativne obrasce, što dalje vodi isključivanju i drugim oblicima nasilja prema LGBTIQ ljudima. Osnovni ciljevi istraživanja su utvrđivanje diskriminatornog sadržaja koji se odnosi na tretiranje LGBTIQ tema u fakultetskim udžbenicima i uspostavljanje preporuka koje se odnose na adekvatno tretiranje LGBTIQ tema u fakultetskim udžbenicima. Učinak ovakve promene video bi se u poboljšanju položaja LGBTIQ osoba, ali i na nivou usklađenosti udžbenika sa tekovinama i dostignućima savremene nauke.

Početna hipoteza istraživanja je da se u udžbenicima teme roda, seksualnosti i uopšte identiteta, obrađuju u kontekstu patrijarhalnih paradigmi. Hipoteza je postavljena na osnovu celokupnog društvenog stanja u Srbiji koje se očitava u izraženoj patrijarhalnoj strukturi, koju odlikuje rigidnost stavova koji se tiču roda, seksualnosti i identiteta. Ako uzmemo da se kroz

⁶¹Podaci su preuzeti <http://www.zenskestudie.edu.rs/>

⁶²Podaci su preuzeti: <http://www.zenskestudie.edu.rs/predavanja/arhive-prethodnih-predavanja/373-raspored-predavanja-za-prolečni-semestar-2016-2017>

⁶³Podaci su preuzeti: <http://mogudanecu.rs/>

⁶⁴Podaci su preuzeti: <http://www.labris.org.rs/sr/zaslu%C5%BEujemo-i-zahtevamo-sigurne-%C5%A1kole-za-sve>

obrazovanje u velikoj meri učitavaju dominantne vrednosti društva, deluje opravdano poći od toga da će se u udžbenicima ove teme predstavljati na diskriminatoran i isključiv način. Takođe, prethodna istraživanja koja su obrađivale seksualnost, identitet i rod, u udžbenicima, a rađena su u Srbiji, ukazuju na postojanje izraženog partijarhalnog isključujućeg pristupa posebno kada je reč o seksualnosti. Istraživanje se vrši kroz analizu diskursa sadržaja pomenutih fakultetskih udžbenika. Udžbenici su birani na osnovu tema koje obrađuju, jer se pretpostavlja da se upravo u tim udžbenicima spominje istopolna seksualna orijentacija, ili bi trebalo da se spominje i to u kontekstu naučno zasnovanih pretpostavki. U analizi će se koristiti princip intersekcionalnosti na način na koji ga podrazumeva Kimberli Kredšo (Kimberle Crenshaw), a tiče se razumevanja subjekta u odnosu, ne samo na seksualnost, već uključuje rasne, klasne i druge segmente identiteta. Pojam intersekcionalnosti koncentriše se na različite dimenzije identiteta koje deluju u korelaciji i prepliću se i na taj način formiraju sistem opresije koji se ne bazira samo na jednom odvojenom segmentu identiteta već podrazumeva njihovo sadejstvo⁶⁵.

Kreiranje uzorka

Uzorak su činila četiri udžbenika koja se koriste na prvoj godini studija: Medijska etika, Socijalni rad sa pojedincem, Uvod u psihologiju, Sociologija. Zatim udžbenici koji se koriste na drugoj i trećoj godini studija: Savremena politička teorija, Politički sistem Srbije, Socijalna psihologija, Sistemi socijalne sigurnosti. Ovi udžbenici koriste se na studijskim grupama za Novinarstvo, Međunarodne odnose, Politikologiju, Socijalni rad.

Prethodno urađeno istraživanje

Prethodno urađeno istraživanje koje je sproveo Labris⁶⁶ "ISTOPOLNA ORIJENTACIJA U FAKULTETSKIM UDŽBENICIMA I LITERATURI", imalo je za cilj da utvrdi (broj i procenat predmeta u nastavnom planu, broj i procenat stranica literature za predmete) koliko se istopolna orijentacija pominje i na koji način - odnosno da li je u fokusu nastavne jedinice udžbenika, koja terminologija se koristi, da li je izvor saznanja naveden. Uzorak je predstavljao literaturu za studije medicine, psihologije, sociologije, prava i pedagogije Beogradskog Univerziteta. Rezultati istraživanja pokazuju da se istopolna orijentacija pominje u procentualno najviše predmeta koji čine nastavni plan studija medicine, a najmanje na studijama pedagogije. Korišćena terminologija u analiziranim udžbenicima za sve studijske grupe je takva da povezuje istopolnu orijentaciju sa negativnim stereotipima, predrasudama, psihijatrijskim dijagnostičkim kategorijama, ili sa kriminalnim ponašanjem. U jednom udžbeniku na studijama prava i pojedinoj literature na studijama sociologije može se naići na termine koji istopolnu orijentaciju ne povezuju sa stereotipima, predrasudama. Istopolna orijentacija u negativnom kontekstu najviše se spominje na studijama medicine, a najmanje na studijama sociologije. Takođe više se spominje u negativnom nego u neutralnom kontekstu u analiziranim udžbenicima na svim studijskim grupama, dok u pozitivnom kontekstu ni jednom nije pomenuta.

⁶⁵ Kimberle Crenshaw, Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, University of Chicago Legal Forum, 1989

⁶⁶ Ivana Čvorović, Istopolna orijentacija u fakultetskim udžbenicima i literature, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2006. Istraživanje

Podsetimo da je istraživanje "ISTOPOLNA ORIJENTACIJA U FAKULTETSKIM UDŽBENICIMA I LITERATURI", imalo za cilj da utvrdi (broj i procenat predmeta u nastavnom planu, broj i procenat stranica literature za predmete) koliko se istopolna orijentacija pominje i na koji način - odnosno da li je u fokusu nastavne jedinice udžbenika, koja terminologija se koristi, da li je izvor saznanja naveden. Uzorak je predstavljao literaturu za studije medicine, psihologije, sociologije, prava i pedagogije Beogradskog Univerziteta. Rezultati istraživanja pokazuju da se istopolna orijentacija pominje u procentualno najviše predmeta koji čine nastavni plan studija medicine, a najmanje na studijama pedagogije. Korišćena terminologija u analiziranim udžbenicima za sve studijske grupe je takva da povezuje istopolnu orijentaciju sa negativnim stereotipima, predrasudama, psihijatrijskim dijagnostičkim kategorijama, ili sa kriminalnim ponašanjem. Istopolna orijentacija u negativnom kontekstu najviše se spominje na studijama medicine, a najmanje na studijama sociologije. Takođe više se spominje u negativnom nego u neutralnom kontekstu u analiziranim udžbenicima na svim studijskim grupama, dok u pozitivnom kontekstu ni jednom nije pomenuta. Preporuka koja je data odnosi se na korišćenje politički korektnog govora s obzirom na to da istopolne seksualne orijentacije nije bolest, niti emocionalni poremećaj, niti krivično delo, niti je nenormalna i neprirodna pojava⁶⁷

Heteronormativnost

Kada govorimo o heteronormativnosti u ovom radu podrazumevaće se vrednosni sistem upisan u normu seksualnosti, koji postavlja heteroseksualnost kao jedinu moguću i ispravnu seksualnost⁶⁸.

Heteronormativnost se bazira se na pretpostavci da je heteroseksualnost norma seksualnosti pojedinaca, a koja sa sobom donosi određena društvena očekivanja, koja se ne tiču samo sfere seksualnosti, već predstavljaju organizovan sistem koji pogađa sve aspekte ljudskog života.

Pojam heteronormativnosti se prvi put pojavljuje u delima radikalnih feministkinja i lezbejskih feministkinja. Edrijen Rič prvi put u svom delu *Prisilna heteroseksualnost* analizira prisilu koja leži u osnovi institucije heteroseksualnosti⁶⁹. S tim u vezi, heteronormativnost je koncept koji se koristi da opiše jaku strukturu i normativne principe heteroseksualnosti koje kroz različite agense socijalizacije prisilno usvajamo/učimo od ranog detinjstva. Institucije pomoću kojih se kontroliše seksualnost su patrijarhalno majčinstvo, ekonomska eksploatacija, nuklearna porodica. Sve zajedno one deluju kao agensi prisilne heteroseksualnosti, ojačane struktuiranim organizovanjem zakona, obrazovanja, religijskih zapovesti, medijskih reprezentacija⁷⁰.

Tokom XIX veka, medicina i psihijatrija uzimaju primat u tumačenju istopolne seksualne orijentacije. Tada ona biva smeštena u polje patologije. Štaviše, čitavo područje seksa i seksualnosti se premešta u polje koje služi za regulisanje i upravljanje ljudskom psihom. Uvodi se važnost korisnosti seksa ili, kako bi Mišel Fuko u svojim analizama rekao: „za ono što nije

⁶⁷ Ivana Čvorović, *Istopolna orijentacija u fakultetskim udžbenicima i literature*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2006.

⁶⁸ Adrienne Rich, *Prisilna heteroseksualnost I lezbejska egzistencija*, Kontra, Zagreb, 2002

⁶⁹Ibid., str 23

⁷⁰ Ibid.

usmereno ka rađanju ili nije preobraženo njime nema više ni kuće ni kućišta^{.71} Kako Fuko navodi „Represija - osuda na iščezavanje, zapovest da se čuti počinje da okružuje sve što je u vezi sa seksom. Ustupci postoje tamo gde možda može da se napravi profit, u javnim kućama i duševnim bolnicama“^{.72}. Ne radi se samo o tome da su određene vrste seksualnih praksi zabranjene, već dolazi do klasifikacija šta sme da postoji, gde je mesto određenim praksama, šta se uzima za nepoželjno, neprirodno, bolesno, izopačeno. Ovde se, dakle radi o uspostavljanju jasne granice, ko, gde i kada, sme da govori o seksu⁷³.

U Fukoovoj analizi disciplinovanja tela nailazimo na denaturalizujući pristup seksualnosti. Fuko smešta seksualnost u dostupnu kulturnu kategoriju, koja je pre proizvod diskurzivnih praksi, nego što je suštinsko lično svojstvo pojedinca. U svojoj analizi, ovaj autor, daje uvid u učinak koji moć ima u odnosu na proizvodnju identiteta. Po Fukou moć nije represivna i negativna kategorija, već je pre produktivna i omogućavajuća. U Fukoovim analizama marginalizovani seksualni identiteti nisu jedino žrtve moći, jer „tamo gde postoji moć, postoji i otpor“⁷⁴. Fuko takođe izbegava, za njega pojednostavljen, diskurs o moći, već pre vidi „mnoštvo diskurzivnih elemenata koji ulaze u igru kao raznovrsne strategije“⁷⁵.

Fukoova analiza disciplinovanja seksualnosti nailazila je na razne kritike. Silvija Federiči daje značajan uvid u politike tela kritikujući Fukoovski diskurs o seksualnosti. Kao i mnoge druge feministkinje, ona zapaža propuste u Fukoovom radu koje se prevashodno odnose na zanemarivanje polne diferencijacije i nekritičkog odnosa prema moći. Kako ona navodi “Fuko je toliko zaintrigiran “produktivnim” karakterom tehnika moći koje se primenjuju na telo, da njegova analiza praktično isključuje svaku vrstu kritike odnosa moći. Drugi aspekt kritike odnosi se na Fukoovu ideju o saučešništvu i izokretanju uloga između žrtava i njihovih mučitelja. Kako je već napomenuto, Fuko više opisuje karakter moći, nego što se bavi samim fenomenom odakle ta moć dolazi, na taj način on konstituiše moć kao “samodovoljni, metafizički entitet, sveprisutan, odvojen od društvenih i ekonomskih odnosa i misteriozan u svojim permutacijama, kao neki božanski Prvobitni pokretač”⁷⁶ Ovim, Fuko zanemaruje patrijarhalni diskurs i represivni karakter moći koju muškarci imaju nad ženama, i samim tim problematičnost ideje o saučešništvu i izokretanju uloga. Treći aspekt kritike koju upućuje Federiči, proističe ali i ujedno kreira prethodne, jeste pozicija subjekta u istoriji seksualnosti. Kako smatra Federiči istorija seksualnosti se ne može pisati a da se zanemaruju specifične istorijske okolnosti koje su konstituisale analitički ženski subjekt i koje su normativno odredile žensku seksualnost. Kada Fuko govori o disciplinovanju tela, to ne sme biti neko telo ili sva tela, jer kako smatra Federiči, istorija seksualnost se ne može pisati iz ugla “univerzalnog, i apstraktnog subjekta”.⁷⁷

⁷¹ Michel Foucault, *Istorija seksualnosti*, Karpos, Loznica 2006. str 24

⁷² Ibid

⁷³ Ibid

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Silvija Federiči, *Kaliban i veštica: žene, telo i prvobitna akumulacija*, Burevesnik, Beograd, 2013, str.25

⁷⁷ Ibid. str. 25

Analiza udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu

1. Politički sistem Srbije

<i>Studijski program(i)</i>	OAS politike; OAS međunarodne politike; OAS novinarstva; OAS, soc. pol. i soc. rada
<i>Ime nastavnika</i>	Jovanović Milan, Vladislavljević Nebojša, Vučićević Dušan
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Kurs je posvećen izučavanju političkih institucija i političkih procesa u Srbiji. Kroz istorijsku dimenziju proučavaju se procesi unitarizacije-federalizacije, centralizacije-decentralizacije, autarhije-integracije u našem društvu i institucionalni model vlasti i njihovi efekti. U kratkom intervalu Srbija je prošla put od monarhije do republike, od unitarne preko federalne do decentralizovane države, od skupštinskog do parlamentarnog sistema vlasti, od dirigovane do tržišne privrede, od monopartizma do višestranačkog sistema itd. Svi ti procesi praćeni brojnim ustavnim modelima oblikovali su socijalnu i političku strukturu i dinamiku u našem društvu. Poznavanje tih specifičnosti nužno je da bi se shvatili ostvarivanje garantovanih ljudskih prava i sloboda; funkcionisanje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, političkih stranaka i izbornog sistema, lokalne samouprave i autonomije.
<i>Ishod predmeta</i>	Ovladavanje analizom, sinetozom i predviđanjem funkcionisanja političkog sistema i političkih procesa, kritičko sagledavanje funkcionisanja ustavnih i političkih institucija, temeljno poznavanje političkih procesa, rešavanje konkretnih problema u funkcionisanju političkih institucija, praćenje i primena istraživanja i novih rešenja u funkcionisanju političkog sistema.
<i>Sadržaj predmeta</i>	Uvodno predavanje; Društveni, politički i institucionalni kontekst razvoja političkog sistema; Autoritarizam i demokratija u Srbiji posle socijalizma; Prava i zaštita nacionalnih manjina; Političko organizovanje; Izbori i izborni sistem - posledice izbornog prava; Horizontalna organizacija vlasti; Predstavnički sistem - ovlašćenja i rad Narodne skupštine; Polupredsednički sistem; Decentralizacija i dekoncentracija vlasti - lokalna samouprava; Teritorijalna autonomija - organizacija, funkcije, iskustva; Ustavnost i zakonitost - sudska vlast, sud i sudije; Kosovo i Metohija: uzroci, tok i modeli rešavanja srpsko-albanskog sukoba.

<i>Literatura</i>	M. Jovanović, R. Marković, B. Krivokapić, V. Goati, I. Tomić, S. Antonić, Z. Tomić, <i>Politički sistem Srbije - hrestomatija</i> , 540 strana ⁷⁸
-------------------	--

Udžbenik *Politički sistem Srbije* predstavlja važan materijal za analizu s obzirom na činjenicu da institucije, zakoni i njihovo funkcionisanje na nivou države su od ključnog značaja za razumevanje političke situacije u Srbiji. U ovom udžbeniku postoji opravdana potreba da se LGBTIQ teme uvrste u sadržaj, pa u tom smislu teme roda, seksualnosti i identiteta obrađuju u najmanje dve oblasti. Očekuje se da u delu o ljudskim pravima i njihovoj zaštiti bude reči o pravima LGBTIQ osoba s obzirom na različite konvencije koje je država Srbija usvojila, zakone koji se pre svega odnose na Zakon o diskriminaciji, i neizostavno zbog činjenice da je LGBTIQ populacija i pored svih donetih zvaničnih dokumenata trpi diskriminaciju.

I pored toga što autor citira Zakon o diskriminaciji, u delu u kome otvoreno govori o ljudskim pravima ne spominje se LGBTIQ zajednica. Kada govori o najugroženijim grupama govori o "Majkama starima i deci"⁷⁹. S tim u vezi smatramo da je važno da se u poglavljima gde se obrađuju ljudska prava, njihova zaštita uvrstiti LGBTIQ teme.

2. Savremena politička teorija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS politike; OAS međunarodne pol; OAS soc. pol. i soc. Rada
<i>Ime nastavnika</i>	Pavićević Đorđe, Beljinac Nikola, Đorđević Biljana, Dokić Tijana
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Opšti cilj predmeta je da opremi studente znanjem, razumevanjem, kompetencijama, veštinama i analitičkim oruđima potrebnim za samostalno kritičko čitanje izvorne literature, argumentovano razmatranje osnovnih problema koji se raspravljaju unutar savremene političke teorije, kao i primenu tako stečenih znanja i sposobnosti na analizu političkih institucija, poredaka, ideja, vrednosti i problema savremenog sveta.
<i>Ishod predmeta</i>	Očekuje se da studenti: (po)znaju, razumeju i tumače osnovne ideje i koncepte važnih savremenih političkih mislilaca koji su se bavili pitanjima i problemima savremene političke teorije i aktuelnim političkim problemima; unaprede svoje sposobnosti i veštine čitanja i razumevanja tekstova, kao i usmenog i pisanog izražavanja i argumentacije; razviju sposobnost da analiziraju, kritički promišljaju i vrednuju različite političke ideje, teorije i stanovišta i cene vrednost kritičkog razmišljanja. Usvoje i nauče da koriste pojmovni aparat i

⁷⁸Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa:

<https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/07/o-op-politicki-sistem-srbije.pdf>

⁷⁹ Milan Jovanović, *Politički sistem Srbije*, Beograd 2008, str. 26

	argumentaciju za kvalifikovano učešće u raspravi i analizu političkih problema savremenog sveta.
<i>Sadržaj predmeta</i>	Teme: Problemi i sporovi u SPT; Standardni odgovori i porodične sličnosti; Identitet, vrednosti i vrline; Zajednica, građanstvo i država; Nacija i nadnacionalni procesi; Redistribucija i solidarnost; Socijalna pravda; Globalna pravda; Tržište, sloboda i vlasništvo; Kapitalizam i demokratija; Liberalna/ustavna demokratija; Agregativna i deliberativna demokratija; Radikalna demokratija
<i>Literatura</i>	Vil Kimlika: Savremena politička filozofija, Nova srpska politička misao, Beograd, 2009 Brajan Beri: Uvod u modernu političku misao, Službeni glasnik, Beograd, 2007 Adam Svift: Politička filozofija, Klio, Beograd, 2008 Zbornik tekstova Savremena politička teorija, priredio Đorđe Pavićević ⁸⁰

Udžbenik *Savremena politička teorija* obrađuje teme koje se odnose na razumevanje i analizu političkih institucija, poredaka, ideja, vrednosti i problema savremenog sveta.

Za ovo istraživanje je važno uključivanje feminističkih teoretičarki Iris Marion Young i Šantal Muf koje kritički preispituju identitetske pozicije⁸¹. Politike razlike koje one zastupaju su baza queer i feminističke teorije danas. Kao što je već pomenuto feminističke i queer teorije mogu poslužiti studentima i studentkinjama kao osnova za razumevanje LGBTIQ tema. Iako nema konkretnog i posebnog poglavlja koje se odnosi na ove teme, smatramo da je za širi kontekst razumevanja LGBTIQ populacije bilo važno uključiti feminističke teorije.

3. Socijalni rad s pojedincem

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijanog rada
<i>Ime nastavnika</i>	Žegarac Nevenka; Burgund Anita
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Socijalni rad sa pojedincem je osnovni metodski kompleks socijalnog rada pored rada sa grupom i u zajednici. Kurs obuhvata znanja, veštine, tehnike i strategije rada sa pojedincem i porodicom kojima je potrebna pomoć u unapređenju ili održavanju kvaliteta života i podrška u prevladavanju kriznih situacija. Postupci prikupljanja informacija, procene, planiranja intervencija, usluga i mera zaštite, obezbeđivanja, koordinacije, praćenja i evaluacije usluga i mera se sagledavaju kroz teorijske i vrednosne osnove profesije socijalnog rada. Cilj predmeta je sticanje osnovnih znanja i veština socijalnog rada sa pojedincem,

⁸⁰Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa:

https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/07/o-op-savremena_politicka_teorija.pdf

⁸¹ Savremena politička teorija, Zbirka tekstova, Đorđe Pavićević, Beograd, 2010

	izgradnja profesionalnog identiteta i usvajanje vrednosnih osnova socijalnog rada.
<i>Ishod predmeta</i>	Po završetku kursa studenti će vladati osnovnim teorijskim pojmovima, metodskim pristupima i praktičnim znanjima i veštinama iz oblasti socijalnog rada sa pojedincem. Biće osposobljeni da samostalno i timski prikupljaju podatke, procenjuju, planiraju i evaluiraju neposredan rad sa pojedincima i porodicama. Studenti će steći sledeća znanja: Holistički pristup ljudskim potrebama i problemima; Uspostavljanje i održavanje profesionalnog odnosa pomaganja i podrške; Proces eksploracije klijenta, problema i situacije; Procena potreba, rizika, snaga i resursa pojedinca i porodice; Planiranje intervencija, usluga i mera; Odluke timskog rada; Vođenje dokumentacije u radu sa pojedincem i porodicom. Studenti će vladati sledećim veštinama: Veštine pripreme za rad sa klijentom, uspostavljanja i održavanja pomagačkog odnosa; Veštine intervjuisanja (slušanje, praćenje neverbalnog govora, postavljanje pitanja); Veštine pisanja nalaza i mišljenja socijalnog radnika.
<i>Sadržaj predmeta</i>	Socijalni radu sistemu nauka o čoveku; Pregled shvatanja i definicija pojma; Socijalni rad sa pojedincem i porodicom; Modeli socijalnog rada, ciljevi prakse; Vrednosti i principi socijalnog rada, Profesionalni odnos u socijalnom radu; Suštinski kvaliteti socijalnog radnika; Početak rada sa klijentom i prvi kontakt; Ugovor i tehnike ugovaranja; Pojam i modeli procene u socijalnom radu; Proces eksploracije klijenta-problema-situacije; Proces procene stanja i potreba, rizika, procena socijalnih uloga; Životni ciklusi porodice; Osnovi procena porodice i porodičnih odnosa; Tretman klijenta, problema i situacije, pristupi i vrste tretmana; Planiranje usluga i mera; Intervju i posmatranje; Genogram; Eko-mapa i kulturogram ⁸² .
<i>Literatura</i>	1. Žegarac, N. (2013), Pojedinac i porodica: zbirka tekstova za predavanje i vežbe. Beograd: FPN 2. Vidanović, I. (2005), Pojedinac i porodica – metode, tehnike i veštine socijalnog rada, IV dopunjeno izdanje. Beograd: Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku; (str 3-136, 152-194; 205-220; 251-258;) Ukupno: 350 str.

Na samom početku autorka daje pregled kompeticija za kvalifikacije u socijalnom radu: Izgradnja standarda. U ovom poglavlju autorka ukazuje na kompleksnost socijalnog rada i već na strani 9. ukazujući na raznovrsnost grupa kojima su namenjene usluge socijalnih radnika i zbog kojih je važno da socijalni radnici imaju razvijena znanja i veštine, autorka navodi:

⁸²Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: <https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/07/2015-10.pdf>

“Njegova delatnost usmerena na rad sa raznovrsnim klasama, rasama, etnicitetima, uzrastima, polovima, seksualnim orijentacijama, religijama, kulturama, lokalitetima i pogledima na život”⁸³.

Zatim veoma je važno da kada se govori o unapređenju socijalnog rada napomenemo da su aktivnosti vezane za održiv ljudski razvoj “Prepoznate u smanjenu siromaštva, zdravlju, rodnoj ravnopravnosti..”⁸⁴

“Novi predlog međunarodne definicije socijalnog rada (IFSW,2014) direktno naglašava ključne koncepte profesije a koji se odnose na poštovanje različitosti, oslobađanje ljudi, razvoj i socijalnu koheziju”⁸⁵.

“Standardi za obrazovanje i obučavanje socijalnih radnika i radnica uključuje obrazovanje za rodnu ravnopravnost, poštovanje prava manjinskih grupa i čuvanje vrednosti ljudskih prava”⁸⁶.

U okviru poglavlja *Izvori znanja u socijalnom radu* navode se neki od ključnih sistema podrške kada su različite marginalizovane grupe: “Zastupanje i samozastupanje te angažovanje na zastupanje promene strukturalnih uslova i politika koje stvaraju prepreke ljudima da napuste marginalizovane i ranjive pozicije”.⁸⁷

U okviru dela vezanog za domene znanja, autorka navodi znanja o različitim grupama u društvu, koji su različiti na osnovu klase, etničkog porekla, rase, seksualne orijentacije.

U okviru dela koji se odnosi na moguće perspektive koje predstavljaju način konceptualizacije sveta, posebno gledište... feminističke politike⁸⁸.

U ovom udžbeniku možemo smatrati da su teme seksualnosti, roda i identiteta obrađuju u skladu sa poštovanjem LGBTIQ prava.

4. Sistemi socijalne sigurnosti

<i>Studijski program(i)</i>	OAS socijalne politike i socijalnog rada, OAS politikologije
<i>Ime nastavnika</i>	Natalija Perišić, Marina Pantelić
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Sadržaj ovog kursa sačinjavaju početna razmatranja (od 1. do 3. predavanja) osnovnih pojmova (socijalna sigurnost, socijalno osiguranje, socijalna zaštita) iz predmetne oblasti, sastavnih delova sistema socijalne sigurnosti, penzijsko, zdravstveno, osiguranje nezaposlenih i zaštita siromašnih i porodica sa decom) i modela njihove klasifikacije. Prvo predavanje (četvrto)

⁸³ Nevenka Žegarac, *Socijalni rad sa pojedincem*, Beograd, 2016, str. 9

⁸⁴ Ibd. str. 16

⁸⁵ Ibd. 17.str

⁸⁶ Ibd. Str.19

⁸⁷ Ibd. Str.21.

⁸⁸ Ibd. Str.27

	<p>ostatka kursa, odnosi se na sumiranje opštih karakteristika i dometa procesa tranzicije u prethodne dve decenije u nacionalnom kontekstu. Sledi (od 5. do 14. predavanja) analiza delova sistema socijalne sigurnosti Srbije, sa aspekta najvažnijih problema u postojećoj situaciji, ciljeva reformi i njihovog strateškog okvira, prava na naknade i usluge, kao i promena u budućnosti. One se posmatraju u kontekstu globalizacije i ekonomske krize, kao i očekivane evropeizacije nacionalne socijalne politike.</p>
<i>Ishod predmeta</i>	<p>Studenti će ovladati sposobnostima operacionalizacije kategorijalnog aparata i značenja pojmova iz okvira predmeta kursa; steći će opšte teorijsko poznavanje predmeta izučavanja, kao i što će biti osposobljeni za analizu postojećeg stanja i promišljanje pravca rešavanja postojećih problema. Stečena znanja relevantna su za primenu u praksi (u okviru institucija koje kreiraju politiku – ministarstva, nadležne službe), u službama penzijskog i invalidskog osiguranja, zdravstva i zapošljavanja i službama socijalne zaštite, kao i šireg sektora civilnog društva (nevladine organizacije, sindikati, itd).</p>
<i>Sadržaj predmeta</i>	<p>Uvodno predavanje – pojmovna i metodološko-teorijska objašnjenja; Karakteristike i ciljevi savremenih sistema socijalne sigurnosti; Modeli države blagostanja; Izazovi tranzicije u Srbiji – refleksije na nacionalni sistem socijalne sigurnosti; Osiguranje rizika starosti – penzijsko i invalidsko osiguranje, naknade i prava; Faktori promena u penzijskom sistemu i strateški okvir reformi; Karakteristike sistema zdravstvene zaštite, prava u okviru zdravstvenog osiguranja; Fondovi zdravstvenog osiguranja između države i zahteva tržišta; Nezaposlenost, osiguranje nezaposlenih i strategija zapošljavanja; Siromaštvo i socijalna uključenost – karakteristike i perspektive; Državni programi pomoći siromašnima u sistemu socijalne zaštite; Usklađivanje porodičnih i profesionalnih uloga – položaj žena, naknade i socijalne usluge.</p>
<i>Literatura</i>	<p>Drenka Vuković (2009). Socijalna sigurnost. Beograd: Fakultet političkih nauka⁸⁹.</p>

Ovaj udžbenik obrađuje važne teme koje se odnose na sisteme sigurnosne zaštite. Nama je bilo posebno važno da ispitamo ovaj udžbenik s obzirom na činjenicu da se koristi na trećoj godini osnovnih studija. Kako je na prvoj godini u udžbeniku *Socijalni rad sa pojedincem* bilo naznačeno da treba uzimati u obzir seksualnu orijentaciju, mi smo imale za cilj da vidimo da li se spominje LGBTQ teme spominju, zatim, na koji način i da li postoji usklađenost u literaturi.

⁸⁹Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: <https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/2015-14.pdf>

Posebno nam je bilo važno poglavlje *Socijalna isključenost marginalizovanih grupa*⁹⁰. Iako bi se očekivalo da kao jedna od najranjivijih kategorija bude pomenuta u ovom poglavlju LGBTIQ zajednica se ne pominje. S tim u vezi smatramo da je važno uključiti sadržaje koji se odnose na LGBTIQ populaciju i na taj način pružiti celokupan i svrsishodan materijal za buduće socijalne radnice i radnike koji se bave poljem socijalne zaštite.

5. Socijalna psihologija

<i>Studijski program(i)</i>	OAS novinarstva, OAS soc.pol. i soc.rada
<i>Ime nastavnika</i>	Vasović Mirjana, Gligorijević Milena
<i>Status predmeta</i>	Obavezan / izborni
<i>Cilj predmeta</i>	Svrha kursa je da pruži osnovna teorijska i metodološka znanja iz oblasti psihologije socijalnog ponašanja ljudi koja su neophodna za proučavanje i razumevanje značajnih društvenih fenomena. Predmet pruža studentima temelj na osnovu koga mogu samostalno da planiraju istraživanja i produbljuju sopstvene analize i tumačenja aktivnosti pojedinaca i grupa u socijalnom kontekstu. Nastavnim programom obuhvaćene su oblasti socijalne psihologije koje su najvažnije za stručno profilisanje studenata fakulteta političkih nauka svih smerova: procesi socijalizacije i mehanizmi socijalnog učenja, socijalna motivacija, interpersonalno opažanje i procenjivanje, socijalni stavovi i njihovo menjanje, socijalni uticaj i konformiranje; grupna dinamika i međugrupno ponašanje.
<i>Ishod predmeta</i>	Studenti se osposobljavaju za sistematsko proučavanje i tumačenje društvenih problema primenom bazičnih socijalnopsiholoških pristupa i teorijskih modela. Takođe, stiču sposobnost da, korišćenjem naučne metodologije, samostalno prikupljaju podatke koji se odnose na psihološke aspekte različitih društvenih i političkih pojava.
<i>Sadržaj predmeta</i>	Predmet socijalne psihologije. Osnovni teorijski pristupi i metode u proučavanju socijalnog ponašanja. Socijalizacija: Pojam, teorije, procesi i mehanizmi socijalnog učenja. Kognitivni i moralni razvoj pojedinca i socijalno ponašanje. Razvoj ranih socijalnih identiteta (rasni, etnički, klasni). Socijalna motivacija. Altruizam i agresija. Opažanje i tumačenje socijalnog sveta: Interpersonalno opažanje i atribucije u socijalnom kontekstu. Socijalni uticaj: moć, poslušnost, uticaj preuzetih uloga, pokoravanje autoritetu, konformizam. Socijalni stavovi i vrednosti: Pojam, teorijski pristupi, organizacija i menjanje stavova. Istraživanje stavova i vrednosnih orijentacija. Pojam i karakteristike socijalnih stereotipa i predrasuda. Autoritarna ličnost i predrasudnost. Različita shvatanja i merenja

⁹⁰ Drenka Vuković, Socijalna sigurnost. Beograd: Fakultet političkih nauka, 2009

	autoritarnosti. Psihologija malih grupa: Vrste, grupna struktura, unutargrupna dinamika; vođstvo i načini rukovođenja. Masa i gomila: Osnovni vidovi i karakteristike kolektivnog (masovnog) ponašanja. Komunikacija i ubeđivanje u socijalnoj interakciji: psihologija propagande, glasina i „informacionog rata“. Grupna kooperacija i kompeticija. Unutargrupni i međugrupni konflikti (osnovne teorije konflikata). Psihologija nacionalizma.
<i>Literatura</i>	Rot, N. (2010) Osnovi socijalne psihologije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. (delovi); Rot N.(2010) Psihologija grupa. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. (delovi); Havelka, N., Kuzmanović, B., Popadić, D. (2004) Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja , Centar za primenjenu psihologiju, Beograd (delovi); Vasović, M., Gligorijević, M. (2013) Zbornik tekstova iz Socijalne psihologije

Socijalna psihologija bavi se pre svega socijalizacijom ličnosti, pristupima i načinima istraživanja. Smatramo da su teme seksualnosti, identiteta, i roda važne i da bi trebalo da budu zastupljene u ovoj oblasti i to na nediskriminušuć i naučan način.

Homoseksualnost se spominje na jednom mestu i to u diskriminatornom kontekstu. U okviru poglavlja *Autoritarna ličnost* autori daju pregled eksperimenata koji su se bavili ovom temom. Korišćenje Adornovog eksperimenta iz 1950 godine, u kome pored Adorna, grupa autora daje karakteristike autoritativne ličnosti.

Jedna od je “preterano interesovanje za seksualne nastranosti” odnosno autoritativnu ličnost karakteriše “njihovo oštro osuđivanje, ali često pominjanje. Oглеda se u prihvatanju tvrdnji kao što je: homoseksualci nisu bolji od kriminalaca.”⁹¹ Smatramo da je važno uzeti u obzir da je ovaj eksperiment rađen 1950. godine, i da se danas homoseksualnost ne svrstava u “nastranosti”. S tim u vezi preporuka je da se prate naučne činjenice, vremenski kontekst, i da je neophodno oslanjati se na teorije koje su u današnjem kontekstu naučno relevantne.

6. Medijska etika

<i>Studijski program(i)</i>	OAS novinarstva
<i>Ime nastavnika</i>	Todorović Neda, Domazet Daničić Sanja
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Kurs Medijska etika pružiće studentima znanja iz problematike etike i morala. Studenti će biti upoznati sa pojmovima etika i moral, etičkim teorijama, etičkim vrednostima i stavovima. Biće obrađeni i moralni pristupi: deontološki i pragmatički. takođe posebno će se obraditi značaj etike za društvo. Program će obuhvatiti moralne

⁹¹Nikola Rot, Osnovi socijalne psihologije, Univerzitet u Beogradu, 2010, strana 343.

	vrline novinarske profesije kao i etičko i moralno tretiranje javnog i privatnog u medijima. Takođe biće obrađena odgovornost novinara i odgovornost medija i etički kodeksi novinarske profesije.
<i>Ishod predmeta</i>	Predmet Medijska etika je temelj i okvir za savladavanje stručnih znanja iz novinarskih predmeta. On daje norme, odnosno pravila koja su u temelju ljudskih delovanja, ponašanja i odnosa i novinarskih profesionalnih standarda. To su teorijska, normativna i praktična znanja koja pomažu da se novinari moralno odnosno istinito, tačno i pošteno orijentisu u različitim situacijama povodom dnevnih događanja kada se obraćaju javnosti i utiču na formiranje javnog mnjenja.
<i>Sadržaj predmeta</i>	Poziv i profesionalni standardi novinara, Pojam etika, vrste etika i etičke vrednosti i stavovi, Značaj etike za društvo i profesiju, Etika i moralno rasuđivanje, Moralne vrline novinarske profesije, Odgovornost i odgovornost u medijima, Odgovorno novinarstvo i odgovornost medija, Ekonomski pritisci i društvena odgovornost medija, Etički i moralni tretman javnog i privatnog u medijima, Sloboda i zloupotreba slobode u medijima, Senzacionalizam u medijima, Korupcija, javna kleveta i medijski linč, Dijalog i tolerancija u medijima, Etički kodeksi novinara i medija
<i>Literatura</i>	1. Luis Alvin Dej, Etika u medijima, Medija centar Beograd 2004, str. 41-314. 2. Danijel Kornj, Etika informisanja, Klio, Beograd 1999, str. 7-117. 3. Čedomir Čupić, Medijska etika i medijski linč, Čigoja štampa, Beograd 2007. (u štampi), str. 5-65 ⁹² .

Udžbenik koji se koristi u okviru programa *Medijska Etika* najviše se bavi pojmom etike i njegovom upotrebom u kontekstu medijskog izveštavanja, prikupljanja informacija, etičkim kodeksom novinarstva, potrebama za usvajanjem sistema etike u novinarstvu, itd. S tim u vezi u samom udžbeniku dat je prikaz teorija, i teoretičara koji se bave konceptom etike, a kasnije kroz primere i sužavanje etike na kontekst medija, u ovom udžbeniku obrađuju se teme koje kasnije služe novinarima/kama kako bi kreirali odnos prema tome šta jeste a šta nije moralno odnosno istinito, tačno i pošteno u različitim situacijama. Za ovu analizu od najvećeg značaja bila su poglavlja koja se direktno odnose na seksualnost, rod i identitet. U tom smislu kao jedno od istraživačkih pitanja postavilo se kako se u kontekstu medijske etike bavimo pojmovima roda, seksualnosti identiteta. Tako nam je na samom početku bilo važno da vidimo da li se ove teme uopšte obrađuju u ovom udžbeniku, a kasnije i u kom poglavlju i na koji način.

⁹²Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: <https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/2015-27.pdf>

Teme homoseksualnosti direktno se obrađuju i to u poglavlju *Medijska Etika delikatan balans*, u podpoglavlju koje se odnosi na privatnost.

Tema homoseksualnosti zadržava posebno poglavlje u kome se daje istorijski prikaz, koji kroz primere objašnjava moralno ispravne odnosno neispravne prakse medijskog izveštavanja o ovoj temi. Kada se govori o novinarskom izveštavanju o homoseksualnosti, autori/ke navode da ključni test za moralnog agenta ustanoviti relevantnost ove teme u izveštavanju⁹³. Opet, kroz primere moralno ispravnog i neispravnog izveštavanja, autorke i autori objašnjavaju načine na koje bi trebalo da postupaju novinari i novinarkе kada izveštavaju o ovoj temi. U tom smislu navodi se da ako neko izgubi posao samo zato što je drugačije seksualne orijentacije, ta činjenica se smatra relevantnom za uključivanje ove teme u izveštavanje⁹⁴. Drugačiji pristupi koji iznose nečiju seksualnu orijentaciju, smatraju se moralno neispravnim izveštavanjem.

Smatramo da su LGBTIQ teme u udžbeniku *Medijska Etika*, zastupljene na način da poštuju LGBTIQ prava, da su kontekstualizovane, i da u ovom smislu predstavljaju važnu bazu budućim novinarima i novinarkama kada je u pitanju medijsko izveštavanje na teme seksualne orijentacije.

7. Sociologija

<i>Studijski program(i)</i>	OAC novinarstva, OAS politikologije, OA međunarodne studije, OAS soc.pol i soc.rada
<i>Ime nastavnika</i>	Bešić Miloš, Dekić Milovan
<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Sticanje osnovnih znanja iz sociologije; Usvajanje osnovnih pojmova značajnih za razumevanje društvenih problema; Afirmacija kritičkog mišljenja studenata; Upoznavanje sa klasičnim i savremenim teorijskim pristupima u sociologiji; Distingviranje dominantnih epistemologija u sociologiji i društvenim naukama u opšte.
<i>Ishod predmeta</i>	Nakon uspešno završenog kursa od studenata se očekuje: Da poznaje ključne teorijske paradigme u savremenoj sociologiji; Da razume ključne sociološke pojmove; Da kritički preispituje postojeća znanja i nudi alternativne odgovore; Da povezuje znanja iz sociologije sa znanjima iz drugih društvenih nauka; Da aktivno operiše sa različitim epistemologijama u sociologiji
<i>Sadržaj predmeta</i>	1. Pojam društva u sociologiji; 2. Dominantne teorije u savremenoj sociologiji; 3. Makrosociologija vs. mikrosociologija(e); 4. Pojam društvene strukture i društvenog delovanja; 5. Kultura i kulturni fenomeni 6.Razvoj društva i njegova istorijska dinamika; 7.Religija, religioznost, sekularizacija i trendovi u savremenom društvu; 8.Organizacija i institucije- različiti pristupi; 9. Rod

⁹³ Luis Alvin Dej, *Etika u medijima*, Medija centar Beograd 2004, str.169

⁹⁴ Ibid.

	i rodni odnosi u savremenom društvu; 10. Stratifikacija i društvene nejednakosti; 11. Pojam moći; 12. Epistemološki pluralizam u savrenoj sociologiji; 13. Sociološki metod i istraživanja; 14. Društvo u tranziciji i savremeni problemi srpskog društva; 15. Globalizacija i globalno društvo
<i>Literatura</i>	Ricer, Džordž (2012). Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni. Beograd: Službeni glasnik ⁹⁵ .

Udžbenik *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni* daje prikaz teorija koje omogućavaju sistematizaciju znanja vezanog za najvažnija društvena pitanja. Ova knjiga uključuje različite društvene teorije koje obrađuju svaki aspekt društva od mikro do makro nivoa. Knjiga je podeljena na nekoliko oblasti iz savremene sociološke teorije koje između ostalog uključuju analizu klasične teorije, grand-teorije, feminističke teorije, teorije globalizacije, itd⁹⁶.

Za ovu analizu osim opšte kontekstualizacije društvenih pojava i načina funkcionisanja u društvenom svetu, bilo je pre svega važno kako i na koji način su teme seksualne orijentacije, seksualnosti uopšte i položaja LGBTIQ ljudi predstavljene. S tim u vezi poglavlja koja se konkretno odnose na ove teme biće predstavljena u daljem tekstu. Pre nego započnemo ovu vrstu analize, smatramo da je važno istaći da mesto obrađivanja feminističke teorije u okviru ove knjige vidimo kao značajno u široj analizi tema koje se odnose na seksualnost, rod, i LGBTIQ populaciju. Konkretno o ovome će takođe biti reči u daljoj analizi.

U okviru poglavlja 6. *Savremene teorije svakodnevnog života*, a u podpoglavlju *Ostvarivanje roda* deo koji se odnosi na seksualnost glasi: "Seksualnost je očigledno postignuće; potrebno je da ljudi govore i ponašaju se na određene načine da bi bili *seksi*".⁹⁷ Smatramo da je važno da se da se uvrsti prevod koji seksualnost tumači na adekvatan način.

S druge strane ovaj udžbenik je važan jer pored drugih tema obrađuje feminističke teorije koje su od krucijalnog značaja za razumevanje tema roda, seksualnosti, identiteta. S tim u vezi u udžbeniku se u poglavlju "Savremene feminističke teorije" daje se sveobuhvatan prikaz nastanka, razvoja i ključnih oblasti feminističke teorije i prakse. U tom smislu navodi se i lezbejski aktivizam i teorije za koje smatramo da su važne u tumačenju i odnosu prema istopolnoj seksualnoj orijentaciji. Takođe feministička teorija je imala upliva u stvaranje LGBTIQ pokreta, pogotovo u kontekstu otvaranja pitanja politika razlika, interseksionalnosti i kasnije posstrukturalističkih teorija. U tom smislu smatramo da ovaj udžbenik može ponuditi određena znanja koja mogu biti od značaja studentima i studentkinjama u razumevanju LGBTIQ tema.

8. Uvod u psihologiju

<i>Studijski program(i)</i>	OAS soc. politike i soc. rada, OA međunarodne studije
<i>Ime nastavnika</i>	Džamonja-Ignjatović Tamara

⁹⁵Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: <https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/o-on-sociologija.pdf>

⁹⁶ Džordž Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, strana 47.

⁹⁷ Ibid. 239.str

<i>Status predmeta</i>	Obavezan
<i>Cilj predmeta</i>	Sticanje osnovnih znanja iz psihologije koja predstavljaju teorijsku bazu za kasnije usvajanje znanja iz posebnih oblasti psihologije na višim godinama studija, kao i stručnih znanja i veština za rad u oblasti socijalne zaštite na osnovu poznavanja osnovnih psihičkih funkcija, osobina ličnosti i sposobnosti korisnika socijalne zaštite, njihovih problema i potreba.
<i>Ishod predmeta</i>	Na osnovu predviđenog programa studenti će: -unaprediti osnovna i steći nova znanja o psihičkim funkcijama, osobinama i modelima ličnosti koja omogućavaju osnovu za dalje usavršavanje i korišćenje stručne literature relevantne za sticanje ključnih znanja u oblasti psihologije i socijalnog rada, neophodnih za nastavak studija -steći osnove za razvoj i primenu znanja i veština na profesionalan način u oblasti procene i razumevanja karakteristika, potreba i problema ličnosti, a na kojima se zasniva procena, planiranje i tretman korisnika socijalne zaštite. -unaprediti sposobnost da kritički i argumentovano rešavaju probleme u oblasti socijalnog rada -razviti sposobnost prikupljanja i tumačenja podataka u praksi i istraživanjima
<i>Sadržaj predmeta</i>	Program obuhvata osnovne teme iz oblasti Opšte psihologije i Teorija ličnosti. Teme kursa obrađuju uvod u psihologiju kao nauku, njen predmet, zadatke, razvoj i oblasti primene, značajna pitanja, probleme i perspective psihologije kao nauke, kao i metode naučnog istraživanja. Oblast opšte psihologije obuhvata upoznavanje sa biološkim i socijalnim osnovama psihičkog života, karakteristikama osnovnih psihičkih funkcija (kognitivnih, afektivnih i konativnih), sposobnostima i osobinama ličnosti. Deo koji se odnosi na teorije ličnosti integrativno sagledava pojedine elemente psihičkog života kroz strukturu, dinamiku i razvoj ličnosti u okviru osnovnih teorijskih modela ličnosti kao što su psihodinamski, bihevioristički, humanistički, model crta ličnosti, kao i savremene koncepte koji imaju implikacije na modele promene (kognitivne teorije, sistemski pristup, i sl.)
<i>Literatura</i>	Obavezna 1. Džamonja Ignjatović T., (2011), Uvod u psihologiju- (autorizovana skripta), (225 str.) 2. Džamonja Ignjatović T., (2011), Psihologija ličnosti (autorizovana skripta), (130 str.) Dopunska 1. Hol K., Lindzi G., (1983) Teorije ličnosti, Nolit, Beograd

	<p>2. Knežević, G., Džamonja Ignjatović, T., & Đurić, J. D., (2004), <i>Petofaktorski model ličnosti</i>, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd</p> <p>3. Smederevac, S., Mitrović, D., (2006), <i>Ličnost- metodi i modeli</i>, Centar za primenjenu psihologiju⁹⁸,</p>
--	---

Udžbenik *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti* namenjen je studentkinjama i studentima Socijalne politike i socijalnog rada. Autorka smatra da postoji potreba da se se na ovom smeru steknu saznanja iz oblasti psihologije jer kako navodi “socijalni radnici neizbežno se sreću sa različitim psihološkim i psihopatološkim fenomenima u radu.” Teme koje su predstavljene u ovom udžbeniku stavljaju u fokus oblasti opšte psihologije, i psihologije ličnosti, “teme su redukovane” i u tom smislu odnose se na “bazične koncepte i najznačajnije oblasti opšte psihologije”.

Udžbenik je podeljen u dve celine. U prvom delu autorka obrađuje psihičke funkcije pojedinaca i pojedinki, njihove karakteristike, itd. U drugom delu obrađuju se teorije ličnosti “koje na različite načine, opisuju i povezuju elemente psihičkog života u jedinstvenu celinu”.

Za ovu analizu bila su važna poglavlja koja su se odnosila na seksualnost, rod i identitet. S obzirom na opis posla socijalnih radnika i radnica, i na to da psihologija ličnosti pruža saznanja o razvoju ličnosti i njenim bitnim karakteristikama, smatramo da je bitno proveriti na koji način se teme seksualnosti, roda i identiteta tretiraju upravo u ovoj oblasti. To dalje znači da smo pokušale da dobijemo odgovore na pitanja da li su teme roda, seksualnosti, i identiteta zastupljene u oblasti psihologije, i ako jesu na koji način se tretiraju?

U okviru poglavlja *Motivacija*, deo koji obrađuje *Motive* a u okviru podkategorije *Biološke potrebe* između ostalih navedenih motiva: motiv žeđi, gladi i slično, autorka govori i o *seksualnom motivu* i navodi da je seksualni motiv fiziološki povezan sa hormonima polnih žlezda. Autorka navodi da pored bioloških funkcija ovaj motiv je važan jer se prožima sa drugim motivima kao što su motiv ljubavi, samopotvrđivanje, poštovanje. Socijalni faktori koji utiču na zadovoljenje ovog motiva navode se: kultura, tradicija, vrednosne i moralne norme, religijska uverenja. Na samom kraju autorka daje prikaz poremećaja seksualnog nagona navodeći kao primer pedofiliju i egzibicionizam, a zatim se osvrće na ona seksualna ponašanja prema kojima se odnos u savremenim društvima menjao u pogledu “normalno- patološko⁹⁹”. Smatramo da je neophodno da autorka zauzme stav i jasno navede promene i kritike koje se odnose na promenu u odnosu na shvatanja vezana za seksualnost. Dalje, smatramo da je neophodno da se teme istopolne seksualne orijentacije, kao i teme roda i identiteta, uvrste u skladu sa naučnim činjenicama.

⁹⁸Svi podaci u tabeli preuzeti su verbatim iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa:

<https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/2015-26.pdf>

⁹⁹ . Džamonja Ignjatović Tamara, Uvod u psihologiju, Beograd, 2016, str. 205

Zaključak

U analizi udžbenika koji se koriste na Fakultetu političkih nauka na prvoj, drugoj i trećoj godini primetna je neusaglašenost sadržaja koji se odnosi na LGBTIQ teme. Kako se u pojedinim udžbenicima ove teme obrađuju na način koji je naučan, kontekstualizovan i usmeren na zaštitu ljudskih prava pa s tim u vezi i prava LGBTIQ populacije, s druge strane u pojedinim oblastima u kojima smo smatrale da je važno da ove teme budu obrađivane, nismo naišle na sadržaje koje ih uključuju, i na kraju čak i u poglavljima koja ih spominju možemo reći da sa se spominju na diskriminatoran i nenaučan način. U okviru studijske grupe kao što je studijska grupa *Socijalne politike i socijalni rad* možemo videti da u okviru prve godine na predmetu *Socijalni rad sa pojedincem* predlažu se preporuke kako raditi sa marginalizovanim grupama, gde se seksualna orijentacija uzima kao faktor, dok već na trećoj godini u okviru predmeta *Socijalna zaštita* u u poglavljima koja se odnose na socijalnu zaštitu i rad sa marginalizovanim grupama LGBTIQ zajednica se ne spominje. Jedan od problema vidimo i u obrađivanju tema koja se odnose na zaštitu ljudskih prava, gde se istovremeno referiše na Zakon o diskriminaciji ali se LGBTIQ populacija ne spominje. S druge strane imamo primere dobre prakse koji uključuju teme LGBTIQ zajednice kroz analizu feminističke teorije i prakse, i konkretno kroz direktno obrazovanje za rad u okviru *Medijske etike* koja obrađuje pitanja homoseksualnosti u medijskom izveštavanju. Opet, kako je nekoliko puta napomenuto u radu, odnos profesora i profesorki, njihova etičnost i vrednosti koje zastupaju su jedan od neizostavnih segmenata obrazovanja. Kako imamo na umu činjenicu da je jedan od profesora koji je zastupljen u literaturi a koji je do nedavno i sam predavao ovaj predmet bio optužen za seksizma, treba razmisliti i o tome kako možemo učiti studente i studentkinje etičnosti a da i sami u iskustvu imamo optužbe studentkinja kojima predajemo za prakse koje dovode u pitanje našu etičnost u radu¹⁰⁰.

Takođe važno je spomenuti primer dobre prakse uvođenjem posebnog predmeta *Studije roda*, koji smo zasebno izdvojile u okviru ovog zaključka kao najrelevantnijeg za obradu ovih tema.

Studije roda, su obavezan predmet i kako se navodi u specifikaciji ovog predmeta: "Imaju za cilj da obuhvate širok raspon tema od osnovnih pojmova (ženske studije/studije roda, rod, feminizam itd.) preko istorijskog pregleda nastanka društvenog pokreta, kao i pojave prvih feminističkih teorija do objašnjenja savremenih složenih teorijskih pitanja i, najzad uspostavljanja i primene politika rodne ravnopravnosti. U okviru ovog kursa očekuje se da studenti i studentkinje usvoje relevantan pojmovni aparat koji podrazumeva teorijske pretpostavke i implementaciju politika rodne ravnopravnosti.

Studije roda bave se ključnim temama koje se odnose na studije nastanak ženskih studija, feministički pokret i faze razvitka pokreta, pojava feminističkih teorija, klasifikaciju teorija, savremeni feminizam, pitanja identiteta i pitanja razlika, problem Drugog, politike identiteta i politike razlika, problem intersekcionalnosti, jednakost i jednake mogućnosti mehanizmi rodne ravnopravnosti i implementacija; (medijska) reprezentacija, rodno osetljiv jezik"¹⁰¹.

Smatramo da je obrazovni proces sveobuhvatan i da je osim analize sadržaja udžbenika važan i odnos profesora i profesorki prema različitim društvenim pitanjima u ovom kontekstu

¹⁰⁰ Videti više u tekstovima <https://www.danas.rs/drustvo/vladavina-prava/cupic-dobio-spor-protiv-mladjenovic-i-lukovica/> ali i u saopštenju grupe studentkinja povodom ovog slučaja <https://www.facebook.com/verujem.ti.92/posts/113576697242632>

¹⁰¹ Podaci s iz predmetnog silabusa dostupnog na stranici studijskog programa: <https://www.fpn.bg.ac.rs/course/studije-roda>

kako oni obrađuju ove teme i koji su im stavovi vezani za LGBTIQ teme. U tom smislu bilo nam je važno da razgovaramo sa Katarinom Lončarević profesorkom na predmetu *Studije roda* o njenim shvatanjima obrazovnog sistema, aktivizma, i njenom odnosu prema LGBTIQ temama u radu sa studentima i studentkinjama.

Za početak bilo nam je važno da čujemo na koje načine formalno obrazovanje utiče na kreiranje dominantnih narativa i slika i uverenja u pogledu marginalizovanih grupa, koje su to prepreke i na kraju šta je to što nedostaje obrazovnom sistemu kako bi bio inkluzivniji. Katarina Lončarević smatra „da je jedan od problema u obrazovnom sistemu to što **nedostaju glasovi marginalizovanih grupa, u formalnom obrazovanju**, u obrazovnim institucijama, bilo preko ženskih studija, studija roda, LGBTIQ studija, kritičkih studija rase”. Ona navodi da zbog toga imamo građane i građanke koji su u potpunosti neosetljivi i nasilni. Uzrok vidi u činjenici da nedostatak pomenutih studija u formalnom obrazovanju utiče na to da se marginalizovane grupe i njihova uloga u društvu doživljava kao opasnost. Ona, **takođe smatra da ovaj nedostatak utiče i na javne politike jer Univerzitet nije naivna institucija - upravo Univerzitet daje čitav niz eksperta i ekspertkinja koji će kreirati i koji već učestvuju u kreiranju javnih politika**. Kako nam je objasnila, Univerzitet nikada nije na distanci. “Univerzitet je uvek veoma dobro, dobro utkan, u državni aparat i ima velikog uticaja na njega. Zbog toga mislim, da svi ti napadi koji trenutno postoje kada je reč o Studijama roda širom Evrope, ali i u svetu, govore u prilog tome da je prepoznato da se samim ulaskom feminističke teorije na Univerzitate dešava promena koja vodi ka osvajanju nekih sloboda koje eto ne prijaju populistima, konzervativcima, fašistima; samom činjenicom što smo na Univerzitetu, i samom činjenicom da možemo nešto drugo da ponudimo kao znanje, i to što možemo da uzdrmamo ono što se nudi kao znanje već dosta toga menja”.

Način prevazilaženja ovog problema Katarina Lončarević vidi u „mogućnosti da se uđe u zvanične institucije obrazovanja, bez obzira koliko su studije (poput Studija roda) marginalizovane, bez obzira koliko se za njih kaže da su nenaučne, da su ideološke“.

Ona dalje smatra da su patrijarhalne strukture zasnovane na principima nejednake raspodele društvene moći i da je do sada već pokazano koliko je teško institucionalizovati oblasti koje na neki način dekonstruišu i predstavljaju pretnju za dominantnu normu. S druge strane, kao što je već pomenuto, ako želimo da predstavimo materijalnu stvarnost onakvom kakvom jeste, uključivanje marginalizovanih glasova je značajno i to ne samo na nivou vidljivosti, već na nivou aktivnog subjekta u proizvodnji znanja, a zatim i stvaranja drugačijeg sistema koji bi se bazirao na vrednostima, pravde, poštovanja ljudskih prava i potvrđivanju ljudskosti za sve one kojima se kroz javne politike, sistem obrazovanja, i generalno kroz različite narative ta ljudskost oduzima. S tim u vezi Katarina Lončarević je pokušala da nam da objasni proces institucionalizacije Studija roda, važnost autonomije ovih studija ali i uključivanje relevantnih tema u druge studijske oblasti, i zašto je neophodno da se ti procesi dešavaju istovremeno.

Ona navodi da „Postoje dva puta u institucionalizaciji Studija roda. Oni su komplementarni i podjednako su važni. Prvi se odnosi na autonomno polje Studija roda. Drugi način je ulazak u druge discipline tako što se menjaju iznutra. Za Studije roda kao autonomnu oblast važno je da se razviju uslovi i to u smislu da je važno da postoje obrazovane žene, i to obrazovane žene koje su feministkinje. “Mi nismo imali/e ranije, pre drugog talasa feminizma, Studije roda, jer prvo nismo imale dovoljan broj obrazovanih žena, pa još dovoljan broj obrazovanih žena koje su feministkinje. Potrebno je da imamo feministkinje u svim disciplinama: od Socijalnog

rada, Politikologije, Prava, Sociologije, Pedagogije.... Kada se deluje i na jednom i na drugom polju, možemo smatrati da će se feministički uvidi očuvati i u tradicionalnim disciplinama. Ako radiš ili jedno ili drugo ostaćeš na margini. Na margini si ako se zaustaviš samo na svojoj disciplini, a bez Studija roda kao autonomnog područja. Studije roda podrazumevaju studije, časopise, i načine na koje je uopšte moguće da plasiraš sva ta znanja koja su proizvedena u toj oblasti. Mi imamo na Univerzitetu, i jedno i drugo, jer postoje naponi na Pravnom fakultetu, na Filozofskom fakultetu, na Filološkom fakultetu, da se upravo prave posebni predmeti koji su intervencije u te postojeće discipline, i to feminističke intervencije, a s druge strane za sada samo na Fakultetu političkih nauka i posebnu oblast kao što su Studije roda. Ponekad mi se čini da je malo ljudi koji su zainteresovani za feminističku teoriju, a onda me oni demantuju. Dešavalo mi se da me pozovu sa drugih studijskih grupa jer žele da organizuju predavanje o rodno zasnovanom nasilju. To jesu mali koraci, ali su važni zato što polako osvajaš te prostore. I ne samo što osvajaš već dobijaš saveznike i saveznice u zatvorenim akademskim zajednicama a koji smatraju da je feministička teorija važna“.

Ako želimo da menjamo sistem obrazovanja smatramo da promena dolazi ne samo na nivou kurikuluma već i u odnosu prema drugom, u odnosu profesor/profesorka prema studentu/studentkinji. S druge strane kada se predaje ova vrsta predmeta za koji se vezuju različiti stereotipi i predrasude, koji dovode do stigmatizacije kako profesora i profesorki koji ih predaju tako i samog predmeta, bilo nam je važno da čujemo načine i proces stvaranja znanja koji razbija dihotomije student/profesor, ali i potencijalne prepreke sa kojima je moguće da se profesori i profesorke susreću u svom radu. U tom smislu Katarina Lončarević nam je objasnila šta je njoj važno u ovom procesu, koji su ishodi koje vidi na kraju samog procesa. Katarina Lončarević u tom smislu navodi da rad sa studentima dosta zavisi od toga da li je predmet obavezan ili izborni.“ Sve zavisi koji studenti i koje studentkinje su u pitanju. Na Master Studijama roda si dosta zaštićena, tu su pre svega žene, imamo po nekog muškarca, a svi/e su pre svega zainteresovani/e za feminističku teoriju. Obično studentkinje i studenti imaju neko predznanje ili su aktivisti i aktivistkinje. To je već okruženje gde nema toliko puno borbe i ne osećaš se kao da namećeš politike koje su nepoželjne. S druge strane na osnovnim studijama je već velika borba. Studije roda su sada obavezni predmet. Niko ne zna do kada će to da traje. Najverovatnije ne dugo. Ali ja sam mnogo naučila i o našem društvu i o Fakultetu i o studentima i studentkinjama predajući upravo obavezan predmet. Svaki put kada ulazim na čas nekako osetim otpor, već na vratima. Prvo zato što je to obavezan predmet, što znači da oni hteli ne hteli moraju da ga uče. Zatim, zato što prosto imaju pritisak da uče istoriju feminizma i neke od ključnih tema u feminizmu. I na kraju, zašto je uopšte važno pokretati feministička pitanja kada se promišlja društvena stvarnost između ostalog i mediji. Ono što ja radim na Fakultetu je da pokušavam da objasnim mojim studentkinjama i ponekom studentu da teorije ne lete u vazduhu, i svaka teorija ima neku političku pozadinu, pa čak i one koje tvrde da je nemaju. Studije roda su u tom smislu problem zato što je ta politička pozadina i osnova jasna, i mi je ne krijemo. Mi je potenciramo i guramo. Mogućnost za stvaranje zabune leži u tome jer ostale teorije pokušavaju da se postave bez interesa, kao neutralne. U feminističkim teorijama nije tako, ovde je sve jasno. Moja prva rečenica na prvom predavanju na osnovnim studijama je da su studije roda nastale iz feminističkog pokreta. Posle toga nastavljamo dalje naš razgovor.

Ja od njih tražim da taj predmet tretiraju kao svaki drugi predmet, da na onaj isti način kako uče političku ekologiju, uče studije roda, jer su studije roda potpuno legitimna istraživačka oblast, posebno ako se uzme u obzir da tu učimo o diskriminaciji više od 50% stanovništva.

Takođe ih suočim sa činjenicom da to što na času sedi najviše žena da ih možda ne bi ni bilo da nije bilo feministkinja. Ja stalno njima pokušavam da objasnim da većina stvari koja se njima podrazumeva u svakodnevnom životu da ih one imaju zbog feminističke borbe ali da im nisu data za sva vremena. Na taj način pokušavam da ih povežem sa svim onim što radimo na samom predmetu. Ono što je zanimljivo je da do kraja semestra neki od tih otpora padnu, onda oni dođu pa ti se izvinjavaju što su bili grozni prema tebi tokom semestra i kako su mnogo naučili. Nije lako zato što je svake godine isto: isti otpori, ista pitanja, iste sumnje u pogledu toga zašto mi to uopšte moramo da radimo, zašto se mi bavimo „tom ideologijom”, „šta vi hoćete od nas?”. Iako ja ne nastupam iz pozicije da hoću njih da indoktriniram. Ja polazim iz pozicije da su studije roda jedna od ključnih oblasti istraživanja i da moraju nešto o toj oblasti da znaju kao budući novinari/ke, socijalni /e radnici/e, politikolozi/politikološkinje i slično. Njihovo razumevanje stvarnosti će biti prilično osiromašeno ukoliko ne znaju apsolutno ništa iz feminističke teorije. Tako da pokušavam da zapravo normalizujem oblast u tom smislu da razumeju da nije nikakva egzotika to što oni uče Studije roda već da bi bila egzotika da ne uče. Sada, naravno, to je teško, ali činjenica je da se suočavaš sa mladim ljudima koji imaju dvadeset dve ili dvadeset tri godine, koji su jako konzervativni, i da su odrasli/e u zemlji koja je drugačija od zemlje u kojoj sam ja odrasla. Pokušavam to da razumem. Pokušavam da razumem da je njima čak i Slobodan Milošević neko koga oni ne pamte. Da čitav niz stvari koje se meni podrazumevaju, njima se ne podrazumevaju. Za njih je to neka daleka istorija koja nema nikakve veze sa njima. U tom smislu onda pokušavam da shvatim i njih i njihove borbe u tome kako oni uopšte shvataju i svet i društvo oko njih. To je povremeno teško jer smo mi često u našem **feminističkom sigurnom prostoru**: mi se stalno među sobom podsećamo, mi nikad ne gubimo tu istoriju, od ratova devedesetih, onda politike Slobodana Miloševića i kako je to prosto uticalo na odnose u regionu i na položaj marginalizovanih grupa. A često nismo svesni/e da oni ne znaju tu istoriju – nemaju povezanost sa tim. Onda ti stalno sebe moraš da podsećaš da su oni odrasli u neko drugo vreme sa drugim vrednostima, u periodu kada se normalizovao nacionalizam i konzervativne vrednosti. Da su oni odrasli u vreme kada se vrednosti Srpske Pravoslavne Crkve smatraju visokomoralnim i najvišim vrednostima za njih. I da onda veoma pažljivo moraš da plivaš u svemu tome ne bi li im predočila šta je to što zapravo zagovara feministička teorija i feministički pokret. Proces učenja mora da se vodi vrlo, vrlo polako. Moraš da nađeš način da sa njima razgovaraš. Ti vidiš kako se to pozicije vremenom menjaju. U njih su usađene neke vrednosti sa kojima oni sada moraju nekako da se bore, i da shvate da to nisu neupitne vrednosti i da treba kritički da ispituju i te vrednosti koje su stekli u porodici i široj zajednici.

Ja pokušavam da im dam prostora da izraze svoje mišljenje. Onda ih ja pre svega suočim sa istorijom odnosa prema ženskom telu od strane i države u kojoj žive, takođe ih suočim sa pitanjima kako se odnosi država i dominantni nacionalistički narativi prema ženama. Na kraju ih suočim sa tim da kao što on (najčešće on) doživljava njegovo telo kao autonomno, da pokuša da mi objasni zašto žena ne bi trebalo da doživljava njeno telo kao njeno telo, a ne kao nešto što je vlasništvo svih pa pre svega države i nacije. To postaje onda mesto gde polako počinju da se menjaju odnosi. Ono što je jako važno za mene, da im ni u jednom trenutku tokom celog procesa, koji je mukotrpan, **ne uskratiš poštovanje već da im ukazeš da ta njihova uverenja počivaju na čitavom nizu društveno uslovljenih ideja, koje su prema tome promenljive**. Smatram da mora da se radi postepeno i sa puno razumevanja prema kontekstu iz koga oni dolaze ako želimo da napravimo promenu. Mnogo vremena mora da se uloži da bi oni uopšte došli do tog uvida: *ima smisla to što govorite*. Kad dođem do toga da mi kažu ima smisla to što govorite, e onda smo na dobrom putu.

Ja mislim da ako sam na ovoj poziciji, onda imam određenu odgovornost prema zajednici, da je menjam i da se borim za socijalnu pravdu. Mislim da imam dovoljno iskustva da mogu sa studentima i studentkinjama da se izborim na taj način da i dalje ostane moja poenta a da poenta utiče na to kako će oni percipirati stvarnost. To se prosto vidi u nekim malim stvarima. Vidi se kad ti neko ko ti se smejao na početku semestra, na kraju semestra napiše mejl u kojem kaže „ja bih vas zamolio ako biste mogli da mi date intervju. Važno mi je da razgovaram sa vama.” A smejao se. Sve vreme predavanja, on se smeje. I to moraš da izdržiš. Onda shvatiš da je to možda bio njegov način da se brani, a da na kraju onda ipak želi sa tobom da razgovara. Izabrao je da mu to bude tema za njegov ispit. Nije morao da izabere mene, ali je izabrao. Veliko je pitanje do koliko njih ti uopšte ne dopreš. To ne možeš da znaš. Ali ono što znam, i zbog čega sam jako ponosna je što sam ih naterala da uče feminizam“.

Kako bi se teme marginalizovanih grupa uključile u postojeće rigidne kurikule smatramo da je važno da uvek imamo u vidu nevidljivu borbu svih onih koji su se kroz istoriju borili i borile kako bi se sistemi dominacije menjali. Pokušale smo da od Katarine dobijemo odgovore na pitanja odakle dolazi pobuna, kako se organizuje i koja vrsta aktivizma je neophodna kako bi se promena ostvarila i na kraju šta za nju znači biti aktivistkinja na fakultetu?

Kada govori o svojoj borbi i aktivizmu na Fakultetu, Katarina Lončarević navodi da „Kada uđeš u te strukture, imaš često jedan vid aktivizma koji biva nevidljiv, jer mi najčešće doživljavamo aktivizam na drugačiji način. Mi mislimo da je aktivizam samo kada se bunimo na ulicama, pišemo proglase, kada kritikujemo zvanične politike, iako to naravno jeste jedan deo aktivizma, važan deo. **Često zaboravljamo na važan aktivizam koji se dešava upravo u tom polju gde se proizvodi znanje - gde se kaže šta je nauka a šta nije nauka, šta je deo korpusa naučnog saznanja a šta nije.** Iako je iscrpljujuće, smatram to važnim poljem delovanja. Iscrpljujuće je zato što se svuda u svetu ukidaju i Studije roda, a sa njihovim ukidanjem nestaje i bilo kakva mogućnost LGBTIQ studija, kritičkih studija rase, itd.. Mislim da je opasno što imamo čitav niz ukidanja ovih studija. Ove studije se ukidaju iz raznih razloga: kaže se da programi nisu isplativi, da su nenaučni (zato što se veruje u ideju nauke iz 18. veka), da su ti programi ideološki, i da to sve predaju „lude žene“. Zbog svega navedenog smatram da je ovaj vid aktivizma važan, iako često čuješ tu razliku koja se pravi pa imaš akademski feminizam i aktivizam. Meni je važno da kažem da smo mi sve deo istog pokreta. Povremeno mi smeta kada se kaže akademski feminizam jer se to koristi pežorativno a zapravo se ne shvata da je to aktivizam koji je često nevidljiv široj zajednici, jer je Univerzitet zatvoren, i ništa ne pušta napolje osim ako nije neka velika afera. Jako je teško, ne samo meni nego i drugim ženama koje pokušavaju da guraju feminističku teoriju na Univerzitetu. Često osećamo da smo usamljene u tome. Imam kolegice na drugim Fakultetima sa kojima saradujem i one osećaju da su izolovane od feminističke zajednice. Univerzitet je identičan svet sa kojim se mi suočavamo na ulici. **To što si okružen univerzitetskim profesorima, ne znači da nisi izložena nasilju naprotiv, oni itekako znaju svoje privilegije, oni znaju koju moć imaju i koriste je.**

Meni je jasno da su žene profesorke u privilegovanoj poziciji, samo mislim da trpimo neke udarce koje šira feministička zajednica ne vidi. A ti udarci dolaze od onih koji će sutra da kreiraju politike ove države, tako što će prosto naneti štetu ženama, LGBTIQ osobama, i drugim marginalizovanim grupama. Za mene nema neke veće razlike između ulice i Akademije, te borbe su iste.

Veoma je važno da se shvati da aktivizam ima svoje različite aspekte i da isto onoliko koliko je važno da se bunimo na ulici i da se bunimo protiv važnih odluka državnih organa, Vlade i slično da je isto tako važno da se borimo protiv okoštalih Univerzitetskih struktura, jer one kreiraju, iako se to često ne vidi, kako će se formulirati zakoni, kako će izgledati životi žena i drugih marginalizovanih grupa. Postoji dominantno mišljenje da je akademska sfera sfera gde je sve dobro gde nema nejednakih odnosa moći, gde nema borbi. A to nije tačno. Ja se suočavam sa nipodaštavanjem oblasti kojom se bavim. Susrećem se sa eksplicitnim rečenicama „šta će Studije rođa budućim novinarima, to je nebitno za njihovu karijeru“. Ti onda stalno njima moraš da govoriš da oni neće biti samo voditelji zabavnih emisija, pa čak i da budu voditelji zabavnih emisija moraju da kritički promišljaju društvenu stvarnost i moraju nešto da znaju o marginalizovanim grupama, moraju da znaju o feminizmu, a to neće naučiti ni na jednom drugom predmetu do na ovom. Tako da mislim da je važno da feminističke, LGBTIQ studije imaju svoj uticaj u formalno obrazovanju pa makar bio i boćan. (jer) Plašim se da onog trenutka kada te istisnu, kada ukinu programe da će taj povratak ponovo na Univerzitetu i u kurikulumu biti mnogo teži. Lako je izgubiti, a mnogo je teško vratiti se u te okoštale, hijerarhijske tradicionalne strukture, jer Univerzitet je takav. Tako da mislim da bi to trebalo da bude jedna jako važna tačka u feminističkom aktivizmu, a nije. Ja imam utisak, da promena dolazi i kroz aktivistički rad koji svakodnevno radimo, ali i kroz pritisak države. Svesna ograničenja onoga što država može da uradi, ali istovremeno smatram da kada država donese neke zakone pa makar ih se ne pridržavala oni jesu oruđe u svakodnevnom životu. Ponekad je to jedino za šta ljudi mogu da se uhvate kad se bore za svoja prava. Dok god živimo u državi moramo da koristimo i njene mehanizme u borbi. Opet smatram, da to nije dovoljno. Mi moramo da radimo i na mikro nivoima, jedino što je to dugotrajan proces. To nikad nije završena borba. Rezultata ima. Ali ne treba zaboraviti da je moja pozicija pozicija moći. Ja sam u poziciji moći jer studentkinje i studenti kod mene moraju da polažu taj ispit. Veoma je zanimljivo kako ta hijerarhija funkcioniše na Univerzitetu i to je dodatni razlog zašto je važno imati feministkinje na Univerzitetu, čak i ako si margina margine, poput mene, jesi na poziciji moći. Mnogo sam naučila u ovom periodu od kada imam taj obavezni predmet. Jako mi je stresno, za moje lično zdravlje možda bi bilo najbolje da nema tog predmeta, ali sam naučila o studentima i svetu u kom odrastaju. Baš zato sam jako zabrinuta: mislim da bi Studije rođa trebalo da budu obavezne svuda, iako je to naravno nerealno posebno sada kada ta oblast trpi udarce sa svih strana, a programi se ukidaju kako kod nas tako i u svetu. Ako sam uspela da 10% mojih studenata i studentkinja drugačije promišlja svoju stvarnost i odnos prema drugima, ja sam više nego zadovoljna“.

Preporuke

- I. Ukloniti sadržaj u udžbenicima gde se LGBTIQ teme spominju u negativnom kontekstu i dovode se u vezu sa devijacijama, nastranošću, i slično.
- II. Uvrstiti LGBTIQ teme u poglavlja koja se direktno odnose na Ljudska prava.
- III. Uvrstiti LGBTIQ sadržaj u poglavlja koja se odnose na manjinske grupe, njihova prava, odnosno zadovoljavanje prava.
- IV. Uvrstiti istopolnu seksualnu orijentaciju u okviru sadržaja koji obrađuju seksualnost.
- V. Usaglasiti prevod udžbenika sa originalnim tekstom kako bi se izbegla pogrešna tumačenja seksualnosti.
- VI. Usaglasiti sadržaj i literaturu na svim godinama, i u okviru svih kurseva, kako bi se prava, potrebe i ispravno prezentovanje LGBTIQ tema bilo zastupljeno u okviru svih kurseva i na svim nivoima.
- VII. Pratiti naučne činjenice, vremenski kontekst, i uvrstiti teorije koje su u današnjem kontekstu naučno relevantne.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-635-10-7 (LGBT Forum Progres)
COBISS.CG-ID 16659972

